

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 2 : Demografie en wonen

F.R. Veeneklaas
M.H.G. Custers

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 2

Demografie en wonen

Anticiperend landschapsbeleid

Katern 2

Demografie en wonen

F.R. Veeneklaas
M.H.G. Custers

Alterra rapport 1875
issn nr 1566-7197

Alterra, Wageningen UR,
2009

Eerder verschenen in deze serie

Klijn, J.A & F.R. Veeneklaas (2007), *Anticiperend landschapsbeleid*.
Deel 1: Drijvende krachten. Alterra rapport 1557, Wageningen.

Veeneklaas, F.R. (2008), *Anticiperend landschapsbeleid*.
Katern 1: Klimaatverandering en klimaatbeleid. Alterra raport 1708, Wageningen

Inhoudsopgave

1	De logica achter anticiperend landschapsbeleid	7
2	Vergrijzing	11
2.1	De trend	11
2.2	Ruimtelijke gevolgen	16
2.3	Anticiperend landschapsbeleid	18
3	Culturele minderheden	21
3.1	De trend	22
3.2	Ruimtelijke gevolgen: vestigingspatronen en recreatiegedrag	23
3.3	Anticiperend landschapsbeleid	29
4	Regionale spreiding	33
4.1	Ruimtelijke trends	33
4.2	Anticiperend landschapsbeleid	38
5	Keuzevrijheid van vestiging	41
5.1	De rurale idylle	41
5.2	Nieuwe vormen van segregatie	44
	Geraadpleegde bronnen	49
	Verantwoording	53
	Colofon	54
	Illustratieverantwoording	55

1 De logica achter anticiperend landschapsbeleid

Het Nederlandse landschap is een resultante van een eeuwenlange wisselwerking tussen de fysieke wereld en menselijk ingrijpen. Analytisch gezien bevindt landschap zich vrijwel steeds aan het *receiving end* van de ketens van fysieke processen en het menselijk handelen. Daarmee willen we tevens zeggen dat landschapsvorming afhankelijk en tevens expressie is van een reeks autonome (fysieke én antropogene) krachten en van beleidsgestuurde ontwikkelingen in andere sectoren. Het landschap ondergaat daarmee een veelheid aan invloeden, waarvan sommige leiden tot verlies aan kwaliteiten en vervlakking. De direct op behoud en herstel van landschapskwaliteiten gerichte interventies van de overheid zijn, gehouden tegen de intenties, beperkt in omvang en effectiviteit. Opvolgende Natuurbalansen van het Milieu- en Natuurplanbureau geven daarvan steeds verslag.

De overheid houdt zich niet afzijdig. Met LNV als penvoerend en primair verantwoordelijk ministerie, zijn beleidsdoelstellingen met betrekking tot landschap geformuleerd. Het gaat hierbij om behoud en ontwikkeling van kernkwaliteiten (in de Nationale Landschappen) en basiskwaliteiten (overall). Landschapskwaliteit wordt daarbij afgemeten aan

- de functionele inrichting van het landschap: de 'bruikbaarheid';
- behoud en ontwikkeling van identiteit, verscheidenheid en beleving van het landschap.

Dit is nader gespecificeerd in een viertal 'kernkwaliteiten':

- Natuurlijke kwaliteit: bodem, water, reliëf, aardkunde, flora en fauna.
- Culturele kwaliteit: cultuurhistorie, culturele vernieuwing en architectonische vormgeving.
- Gebruikskwaliteit: (recreatieve) toegankelijkheid, bereikbaarheid, meervoudig ruimtegebruik.
- Belevingskwaliteit: ruimtelijke afwisseling, informatiewaarde, contrast met de stad, groen karakter, rust, ruimte, stilte en donkerte.

'Kwaliteiten' zoals hier aangeduid kunnen worden gelezen als beleidsmatige operationaliserings van het oudere en brede begrip 'landschapswaarden'.

Bij landschap gaat het, zoals eerder gesteld, in de regel om onbedoelde gevolgen van autonome ontwikkelingen en beleid op andere terreinen. Dit is eigenlijk al te illustreren aan het feit dat de landschapswaarden die we nu zo koesteren, in het verleden in vrijwel alle gevallen zijn ontstaan als onbedoelde neveneffecten¹. Toeval, kortzichtigheid, hobbyisme, onwetendheid, politieke opportuniteit en meer van dit soort moeilijk te voorspellen - laat

¹ Een van de weinige uitzonderingen zijn landgoederen. Daar is opzettelijk door ontwerp, inrichting en beheer gestreefd naar landschapsschoon.

staan te regisseren - factoren, hebben vaak een beslissende invloed gehad op het uiteindelijke resultaat. De Oostvaardersplassen zijn hier het klassieke voorbeeld in positieve zin; maar er zijn ook landschapseffecten van goedbedoeld milieubeleid met een negatieve uitwerking, zoals de vele geluidswallen en -schermen.

De afhankelijkheid van andere ontwikkelingen - of zij nu autonoom zijn dan wel beleidsmatig zijn geïnduceerd - maakt dat het landschapsbeleid gediend is met inzicht in de drijvende krachten als zodanig, hun toekomstige ontwikkeling, de ruimtelijke gevolgen daarvan en tenslotte hun impact op het landschap. Een dergelijk inzicht kan zowel de mogelijkheid bieden onvermoede kansen te benutten, als vroegtijdig bij te sturen om voor landschapswaarden kwalijke gevolgen te keren of te verzachten. Wij noemen dit anticiperend landschapsbeleid. Dit in tegenstelling tot landschapsbeleid in enge zin dat is gericht op directe interventies in het landschap, bijv. door subsidiëring van streekeigen beplanting.

In het eerste deel van deze serie, *Drijvende krachten*, is in zijn algemeenheid ingegaan op de krachten achter landschapsvorming in verleden en heden, met een globale doorkijk naar de toekomst. Om meer concrete aangrijpingspunten voor een anticiperend landschapsbeleid te vinden, zal echter explicieter in moeten worden gegaan op specifieke toekomstige ontwikkelingen, hun ruimtelijke gevolgen en de mogelijke landschappelijke impact. Daarom werd in dat basisdeel al een serie van thematische katernen aangekondigd, waarvan dit het tweede is. Eerder is het katern Klimaatverandering en klimaatbeleid verschenen (Veeneklaas, 2008). Een volgende, handelend de landbouw, is in voorbereiding. Onderwerp van dit katern is de bevolkingsontwikkeling en wonen.

Landschappelijke impact van bevolkingsontwikkelingen; tevens leeswijzer

Landschappelijke effecten van demografische ontwikkelingen voltrekken zich vooral via woningbouw, woonvoorkeuren en bijgevolg vestigingspatronen, mobiliteitsbehoefte en behoefte aan openluchtrecreatie. Verder zijn voorkeuren voor en waarderingen van landschappen afhankelijk van leeftijd en culturele achtergrond. Op die manier speelt vergrijzing en een groeiend aandeel niet-westerse allochtonen een rol. Hiermee hebben we ook de twee belangrijkste demografische ontwikkelingen te pakken waar we de komende 25 jaar mee te maken krijgen.

Vergrijzing, de ruimtelijke gevolgen ervan en de mogelijke landschappelijke impact worden behandeld in het volgende hoofdstuk.

De groei in het aandeel niet-westerse allochtonen mag dan wel een opvallende demografische ontwikkeling zijn, het rechtvaardigt op zich niet aparte aandacht voor deze groep in dit katern. Onderzoek wijst echter uit dat niet-westerse allochtonen landschappen anders waarderen, andere woonwensen hebben met betrekking tot locatie en andere voor-

keuren tentoonspreiden in hun openlucht recreatiegedrag. Deze verschillen zijn niet terug te voeren tot louter sociaal-economische kenmerken als inkomen en opleidingsniveau of demografische kenmerken als leeftijdsopbouw of gezinsgrootte. Zij lijken ook een culturele component te hebben. Een cultureel aspect dat bij westerse allochtonen minder speelt, en derhalve maakt dat een aparte behandeling van juist de groep niet-westerse allochtonen op z'n plaats is. Meer hierover in Hoofdstuk 3.

De Nederlandse bevolking, en zeker het aantal huishoudens, wordt verwacht nog te groeien tot zo ongeveer het jaar 2035. Deze groei is niet evenredig over het land verdeeld. In de helft van de gevallen worden gemeenten geconfronteerd met teruglopende inwoneraantallen. Ondertussen blijft de ruimtedruk in het westen van het land hoog. De landschappelijke gevolgen van deze verwachting van verschuiving in dit ruimtelijk patroon bespreken we in Hoofdstuk 4.

Waar mensen zich vestigden, werd in het verleden vooral bepaald door de -plaatsgebonden - economische activiteiten. Het waren de locatie van de landbouw, de industrie en de transportknooppunten (havens, kruisingen van wegen, oversteekplaatsen van de rivier), die in sterke mate het vestigingspatroon bepaalden. Nu werkt ruim tweederde van de beroepsbevolking in de dienstensector. De band met de fysieke omgeving is minder dwingend. Tel daarbij op lossere familiebanden, afkomst als minder sterk sturende factor en sterk toegenomen mogelijkheden van communicatie en mobiliteit, en de verwachting is gerechtvaardigd dat de woonlocatie steeds meer een kwestie van vrije keuze zal worden. Beelden van het platteland gaan dan een belangrijke rol spelen, hier aangeduid met de term 'de rurale idylle' (par 5.1). Verder kunnen gelijkgezinden elkaar gaan opzoeken: thematisch wonen. Maar er kunnen ook andere scheidingen optreden: tussen de welgestelden en de minder gefortuneerden, of tussen de risicomijders op het gebied van milieugevaren en zij die wel een gokje willen - of moeten - wagen. In paragraaf 5.2 wordt hier aandacht aan besteed.

De hoofdstukken zijn afzonderlijk leesbaar. Zij eindigen steeds met een paragraaf waarin de kansen voor een anticiperend beleid worden aangegeven, voor zover die niet vanzelfsprekend uit de toekomstverkenning voortvloeien.

2 Vergrijzing

2.1 De trend

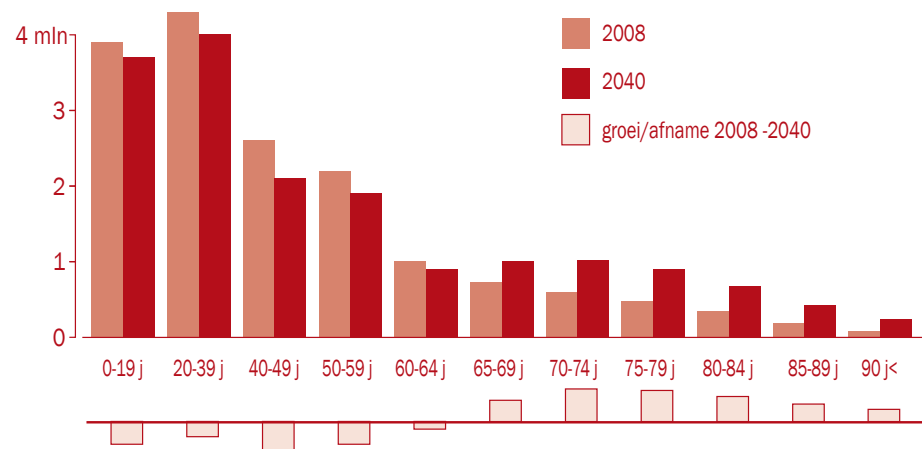
De meest prominente demografische ontwikkeling in Nederland voor de komende kwart eeuw is de 'vergrijzing', of haar tegenganger de 'ontgroening', van de bevolking. Oorzaak is de naoorlogse *baby boom* die in Nederland, Europees gezien, lang heeft aangehouden (tot begin jaren '60) en de scherpe daling van geboortecijfer in de tweede helft van de jaren '60 naar een niveau duidelijk onder het vervangingsniveau van 2,1 kind per vrouw. De arbeidsmigratie die vanaf de jaren zestig op gang komt - 'gastarbeiders' en vervolgens gezinshereniging en -stichting - wordt door deze ontwikkeling onder autochtonen volledig overschaduwd.

Tabel 1 geeft een beeld van de aantallen en aandelen ouderen nu en in 2040, zoals verwacht door het Centraal Bureau voor de Statistiek - CBS. De schattingen voor 2040 lijken tamelijk robuust: de bevolkingsgroepen die in 2040 ouder zijn dan 65 jaar zijn nu al geboren, en de nog steeds dalende sterftcijfers ontwikkelen zich zeer geleidelijk en hebben naar verwachting ook een onderwaarde. Toch is dit deels schijn. Het is maar de vraag of de toekomstige 65-plussers in ons land blijven wonen. Een uitstroom van ouderen is denkbaar, zie ook verderop. Bovendien kunnen immigratiestromen zich grillig gedragen, zo heeft het verleden wel geleerd. Een groot immigratieoverschot betekent vooral een instroom van mensen onder 65, en tempert dus het tempo van de vergrijzing. Dat het de vergrijzing zal doen stoppen is echter onwaarschijnlijk: er komen tussen nu en 2025 naar schatting van het CBS 1,2 miljoen 65-plussers bij, een stijging van 50%.

Tabel 1 Vergrijzing 2008-2040 in cijfers

	x mln			aandeel (%)		
	2008	2040	2040 -2006	2008	2040	2040 -2006
leeftijdsklasse						
0-19 jaar	3,9	3,7	-0,3	24,0%	21,7%	-2,3%
20-39 jaar	4,3	4,0	-0,2	26,0%	23,9%	-2,1%
0-39 jaar	8,2	7,7	-0,5	50,0%	45,6%	-4,4%
40-49 jaar	2,6	2,1	-0,4	15,6%	12,6%	-3,0%
50-59 jaar	2,2	1,9	-0,3	13,6%	11,4%	-2,2%
60-64 jaar	1,0	0,9	-0,1	6,1%	5,3%	-0,8%
40-64 jaar	5,8	5,0	-0,8	35,3%	29,4%	-5,9%
65-69 jaar	0,73	1,00	+0,28	4,4%	5,9%	+1,5%
70-74 jaar	0,59	1,02	+0,43	3,5%	6,0%	+2,5%
75-79 jaar	0,48	0,90	+0,41	3,0%	5,3%	+2,3%
80-84 jaar	0,34	0,67	+0,33	2,2%	4,0%	+1,8%
85-89 jaar	0,19	0,42	+0,23	1,2%	2,5%	+1,3%
90 en ouder	0,08	0,24	+0,16	0,5%	1,4%	+0,9%
65+	2,4	4,2	+1,8	14,7%	25,0%	+10,3%
alle leeftijden	16,4	17,0	+0,6	100%	100%	

Bron: CBS bevolkingsprognose 2007

Ruwweg is het beeld als volgt (zie laatste kolom):

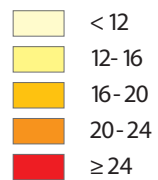
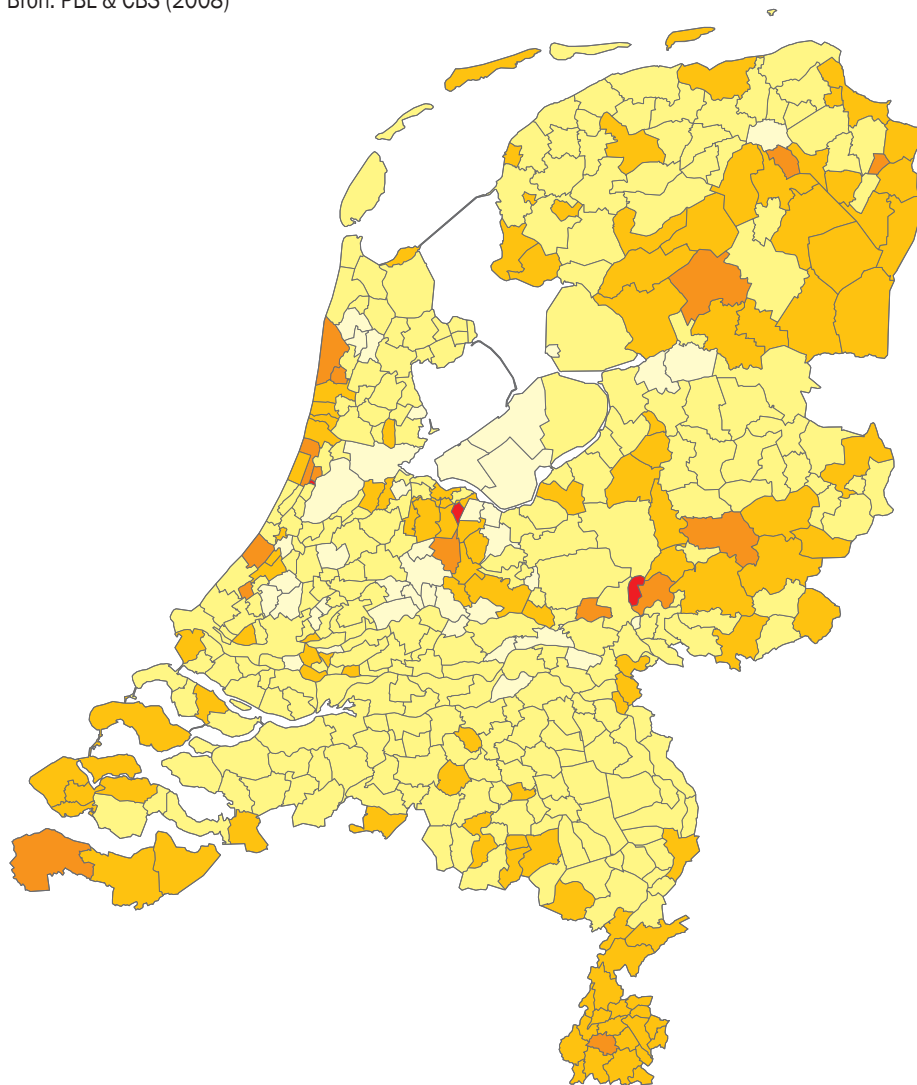
Het aandeel van de jeugdigen (tot 20 jaar) en de jong volwassenen (20-39 jaar) levert in de komende dertig jaar ruim twee procentpunten in. In de groep 40-65 jaar - het oudere deel van de beroepsbevolking - is de terugloop aanzienlijker: het aandeel van deze groep in de totale bevolking daalt met bijna zes procentpunten. Dit resulteert in een opmerkelijke ontwikkeling. De groep die als potentiële beroepsbevolking geldt, de 20- tot 65-jarigen, krimpt weliswaar maar verjongt tegelijkertijd. In 2008 is deze groep nog tien miljoen personen groot, waarvan 42,4% jonger dan 40 jaar (19,6% onder de dertig), in 2040 verwacht het CBS een omvang van negen miljoen waarvan bijna 45% jonger dan 40 (en 21,4% onder de 30). Bij gelijkblijvende arbeidsdeelname per leeftijdsgroep verjongt dus de beroepsbevolking. In 2040 is deze verjonging overigens al over haar top heen. Zo zal in 2025 het aandeel 20-29 jarigen in de groep 20 tot 65 jaar zijn opgelopen tot bijna 22%. Het is vooral het met pensioen gaan van de grote geboortecohorten in de jaren na de tweede wereldoorlog en de jaren vijftig van de vorige eeuw die deze ontwikkeling bepalen. Ook hier blijkt weer dat de doorloop van de *baby boom*-generatie dé allesoverheersende demografische ontwikkeling in de komende decennia.

Alle groepen onder de 65 worden in absolute aantallen kleiner, en alle leeftijdscategorieën boven die leeftijd talrijker. Tezamen gaat het om een groei in het aandeel met meer dan 10 procentpunten, in personen om ruim 1,8 miljoen mensen (de totale bevolking groeit met ruim een half miljoen volgens deze CBS-prognose uit 2007²). Spectaculair zijn de groeicijfers ten gevolge van het naijl-effect van de na-oorlogse geboortegolf (1946-1965) in de leeftijdsklasse 70-80 jaar: bijna een verdubbeling van minder dan 1,1 miljoen in 2008 nu naar ruim 1,9 miljoen in 2040. De groep 80-90 jarigen groeit - verhoudingsgewijs - nog sneller: van een half miljoen nu naar 1,1 miljoen in 2040. Per saldo groeit het aantal 65-plussers de komende 32 jaar met 1,8 miljoen ofwel met driekwart, terwijl de bevolking in haar totaliteit nauwelijks groeit (+3,7%).

² Volgens de meest recente prognose (18/12/'08) ligt dit aantal iets hoger, door meer immigratie en lagere sterfte. Dit onderstreept nog eens de onzekerheden die gepaard gaan met elke prognose, ook die van zo'n inert proces van bevolkingsgroei. In de jaren '70 werd verwacht dat Nederland de 20 miljoen inwoners rond het jaar 2000 zou bereiken.

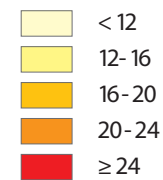
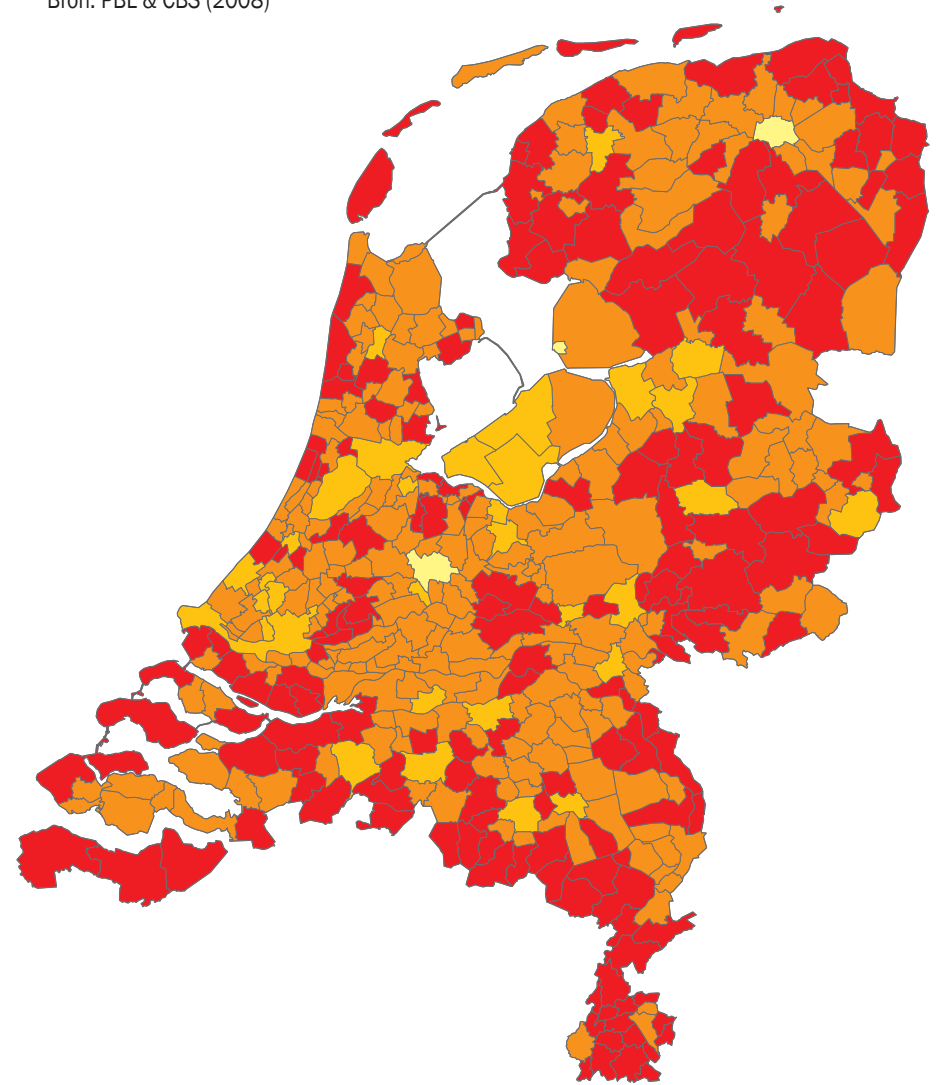
Kaart 1. Percentage 65-plussers per gemeente, 2007

Bron: PBL & CBS (2008)

Kaart 2. Percentage 65-plussers per gemeente, 2025

Bron: PBL & CBS (2008)

2.2 Ruimtelijke gevolgen

Wat heeft dit nu voor ruimtelijk gevolgen en landschappelijk impact?

Pensioenmigratie

Nu is bijna één op de zeven personen ouder dan 65, over 15 jaar is dat naar verwachting ruim één op de vijf en over 30 jaar één op de vier. Naar we mogen aannemen hebben zij geen betaalde baan, of in ieder geval niet full-time. De relatie woonplek-werkplek is dus voor een belangrijk deel van de bevolking afwezig of op z'n minst een stuk minder dwingend. Dit biedt de mogelijkheid van zg. 'pensioenmigratie': nu eens eindelijk kunnen wonen waar de omgeving aangenaam is, het weer lekker en het onroerend goed goedkoop. Binnen Nederland wel aangeduid met het begrip 'Drentenieren'.

Hierbij past wel de aantekening dat tot op heden deze migratiestromen relatief beperkt (in afstand) en gering zijn. Zo komen de meeste ouderen die zich in Drenthe vestigen uit de provincie Groningen. Voorlopig vindt nog het overgrote deel van de verhuizingen plaats binnen de woongemeente (meer dan 50%) en binnen 20 kilometer van de vorige woonplek (80%). En het aantal internationale pensioenmigranten is vooralsnog klein.

Maar hiermee is uiteraard niet gezegd dat dit zo zal blijven. Grenzen vervagen, zeker in Europa; de Europese Unie is fors uitgebreid en nieuwe kandidaat-lidstaten staan aan de poort. De toekomstige generatie gepensioneerden spreekt beter hun talen, en kent het buitenland veel beter van frequente vakanties. En, ten slotte, internet maakt een vrijwel permanent contact met het thuisfront mogelijk via de webcam voor familie en vrienden, en via online kranten, en radio & tv uitzendingen. Redenen om thuis te blijven zijn er steeds minder. Ondertussen blijven er nog steeds interessante verschillen in kosten, zoals voor onroerend goed of dienstverlening, en klimaat tussen Nederland en potentiële emigratielanden.

Ook binnenlands lijken de obstakels voor pensioenmigratie minder te worden. Verkeersinfrastructuur als wegen en treinverbindingen verbeteren (Friesland adverteert al: 'in een uurtje in Amsterdam'), en de al genoemde audio-visuele communicatie via internet is grenzeloos en goedkoop. Echter, verbetering van bereikbaarheid werkt twee kanten op: waarom naar het Oosten, Noorden of Zuid-Limburg verhuizen als je er binnen een korte tijd met auto of snel openbaar vervoer naar toe kan reizen? De omvang van deze binnenlandse migratie valt dus moeilijk te voorspellen. Belangrijk zal wel zijn welk beleid gaat worden gevolgd met betrekking tot het permanent bewonen van recreatiewoningen.

Wordt ten aanzien van dat permanent bewonen een gedifferentieerd beleid gevoerd - nu zijn gemeenten al tot op zekere hoogte vrij in het wel of niet toestaan c.q.

gedogen - dan kan dit de regionale spreiding van ouderen sterk beïnvloeden. In de voorgaande kaartbeelden van percentages 65-plussers per gemeente van het Planbureau voor de Leefomgeving en het CBS is dit niet opgenomen. Dit betreft vooral trendextrapolatie van de traditionele factoren als leeftijdsopbouw en binnenlandse migratie vanwege onderwijs, werk en woningaanbod. Op het linkerkaartje, de situatie in 2007, is het Nederlands gemiddelde percentage 65-plussers 14,5; in de situatie voor 2025 is dat percentage voor Nederland als geheel opgelopen tot 21,4.

Huishoudverdunding en levensloopbestendig bouwen

Het aandeel alleenstaanden onder ouderen is relatief groot. Vergrijzing draagt aldus bij aan de algemene trend naar huishoudverdunding, dus meer wooneenheden nodig dan louter op grond van bevolkingsaantallen zou worden verwacht.

Vergrijzing stelt eisen aan de woningvoorraad. Er komt een vraag naar levensloopbestendig woningen. De traditionele gezinswoning - twee verdiepingen met puntdak, dus twee trappen - blijft populair maar er komt in toenemende mate vraag naar één-niveauwoningen: appartementengebouwen met lift of bungalows. Dit leidt tot zowel verdichting van de bebouwing (meer woningen per hectare) als het tegendeel.

Belang directe woonomgeving groeit

Door fysieke beperkingen van de toenemende groep ouderen neemt het belang van de dagelijkse leefomgeving toe. Maar ook zonder die beperkingen, brengen ouderen gemiddeld genomen meer tijd in en om de woning door, wat bijvoorbeeld betekent dat aan een mooi uitzicht meer waarde wordt gehecht. Meer dan bijv. bij een druk gezin met tweeverdieners waar vooral de grootte van de woning en de afstand tot werk, school en andere voorzieningen telt. Verwacht mag dus worden dat vooral de kwaliteit van de omgeving bij een vergrijzende bevolking aan belang wint, waaronder de 'groene' kwaliteit. Dit biedt kansen voor het beleid; wij komen hier bij de paragraaf Anticiperend landschapsbeleid op terug.

Veranderende recreatiebehoeften

Maar ook het type recreatie verder van huis verschilt. Ouderen wandelen en fietsen meer dan jongeren, tenminste in recreatieve zin. Door de vergrijzing neemt dus het recreatief wandelen en fietsen toe, met bijgevolg een grotere behoefte aan bos (populair bij wandelaars) en kleinschalige landschappen (populair bij fietsers), maar ook aan landschappen met een verhaal.

Verder is golfen populair onder ouderen. In het algemeen is deze verhoudingsgewijs dure vrijetijdsbesteding wel te bekostigen voor ouderen omdat de groep ouderen (en

vroegoudere, de vijftig plussers) ruimer in de slappe was zitten dan vorige generaties door gestegen welvaart, hoger opleidingsniveau en betere pensioenopbouw. De vraag naar voor golfterreinen kan dus nog verder toenemen. De landschappelijke impact hiervan is evident: verdwijnen van boerenland, kunstmatige reliëf, aangelegde zand- en waterpartijen en bosschages. Natuurontwikkeling kan samengaan met uitbreiding van het aantal golfbanen, mits daar bij het ontwerp rekening mee wordt gehouden. Meer dan een 'kale' golfbaan van zeg 55 hectare moet men dan denken aan een gebied van zo'n 80-100 ha met landschappelijke en natuurwaarden waarin ook gegolft kan worden (zie bijv. Van Apeldoorn & De Boer (2006), *Ruimte voor de bal?*)

2.3 Anticiperend landschapsbeleid

Niet alleen het aantal ouderen neemt toe, ook de levensverwachting op 65-jarige leeftijd is drastisch toegenomen: zij hebben nog heel wat jaren voor zich. Neem daarbij de bredere financiële armsgang voor velen van hen, mede door het betere opgebouwde pensioen en de overwaarde het huis voor de huizenbezitters, maar tegelijkertijd een kleinere dagelijkse actieradius, en men mag verwachten dat er meer aandacht, en geld, zal komen voor zowel de kwaliteit van de woning als de directe woonomgeving. Voor het landschapsbeleid van de overheid biedt dit uiteraard uitgelezen mogelijkheden.

De welvarende gepensioneerde van de toekomst, met meer levensjaren in het vooruitzicht, zal zelf initiatieven gaan nemen tot bescherming en verbetering van landschapskwaliteiten in de directe omgeving. Daar wil men best tijd en geld in steken, daarmee het financieringsprobleem dat in de Agenda Landschap wordt gesignaleerd voor een belangrijk deel opheffend (Min. LNV, 2008). Maar tegenover die betrokkenheid en betalingsbereidheid staan wel hoge en particuliere eisen, die niet altijd hoeven te stroken met officiële, beleidsmatig vastgestelde beschermwaardige (kern)kwaliteiten. Zo zal waardeverhoging van het eigen onroerend goed een belangrijk motief zijn. En toegankelijkheid, voor eigen gebruik, maar afscherming voor vreemd volk (sociale veiligheid). Voor de overheid dreigt dat de landschapswaarden dan wel in goede handen zijn, maar de toegankelijkheid het kind van rekening is. Een gevaar dat ook opdoemt bij thematisch wonen (zie ook par.5.2.), bijv. een woon-golf resort, of private landgoederen, al dan niet met naast een woonfunctie zorgvoorzieningen.

Anticiperend beleid om de fraaie landschappen ook voor buitenstaanders open te houden, is hier op z'n plaats. Dit geldt evenzo voor het te makkelijk toegeven aan particuliere voorkeuren die haaks staan op regionale of bovenregionale landschapswaarden, bijv.

openheid (regionaal) of behoud van schaaluisersten in het Nederlandse landschapspalet (bovenregionaal). Bekend is immers dat de spreiding in voorkeuren bij burgers kleiner is dan de spreiding in landschapstypen in Nederland. *Laisser faire* betekent dan vervlakking.

3 Culturele minderheden

Naast vergrijzing is de toename van het aandeel niet-westerse allochtonen³ in de Nederlandse bevolking de tweede meest opvallende demografische ontwikkeling in de komende decennia. Deze toename is het gevolg van de hogere geboortecijfers bij deze groepen, de nog voortgaande gezinshereniging en huwelijken met partners uit het land van herkomst en de instroom van asielzoekers. De retournemigratie zal daar naar verwachting niet tegen opwegen.

Dit mag dan wel een opvallende demografische ontwikkeling zijn, het rechtvaardigt op zich niet aparte aandacht voor deze groep in dit kader. Onderzoek wijst echter uit dat niet-westerse allochtonen landschappen anders waarderen, andere woonwensen hebben met betrekking tot locatie en andere voorkeuren tentoonspreiden in hun openlucht recreatiegedrag. Deze verschillen zijn niet terug te voeren tot louter sociaal-economische kenmerken als inkomen en opleidingsniveau of demografische kenmerken als leeftijdsopbouw of gezinsgrootte (Buijs, Custers & Langers, 2007, en de daarin aangehaalde literatuur). Zij lijken ook een culturele component te hebben⁴. Een cultureel aspect dat bij westerse allochtonen minder speelt, en derhalve maakt dat een aparte behandeling van juist de groep niet-westerse allochtonen op z'n plaats is in dit verband.

Wel blijft de vraag bestaan of voor een lange termijn toekomstverkenning deze groep niet zodanig gaat lijken op de autochtone bevolking dat aparte aandacht overbodig is. Immers, immigranten uit bijv. het voormalig Nederlands Indië in de jaren vijftig vertonen op de punten van woon- en recreatiegedrag geen grote verschillen meer met de rest van de bevolking. Ook blijken cultuurverschillen tussen Surinamers (met een grote instroom rond de onafhankelijkheid in 1975) en Antillianen enerzijds en autochtone Nederlanders anderzijds steeds kleiner te worden.

Eind jaren zestig kwam de grote instroom van toenmalige gastarbeiders uit gebieden rond de Middellandse Zee op gang en die is tot het eind van de jaren zeventig

³ Niet-westerse allochtonen zijn mensen afkomstig uit Turkije, Afrika, Latijns Amerika (incl. Suriname en de Antillen) en Azië met uitzondering van Japan en Indonesië (Loozen & van Duin, 2007). Onder deze groep verstaan we, om redenen van eenzelfde culturele achtergrond, ook de zg. tweede generatie allochtonen: zij die tenminste één ouder hebben die in een van deze gebieden is geboren. Integreren culturele minderheden niet dan is er ook wat voor te zeggen ook latere generaties onder deze groep te laten vallen. Dit is echter niet gedaan in de hier gepresenteerde cijfers.

Van de afzonderlijke herkomstgroepen zijn de Turken het grootst in aantal, gevolgd door Surinamers en Marokkanen (nu nog even groot; groep Marokkanen echter sneller groeiend) en Antillianen (van Duin, de Jong & Broekman, 2006).

⁴ Het culturele aspect omvat ook godsdienst. Of dat laatste ten aanzien van waardering en gebruik van groen en buitengebied een belangrijke rol speelt, betwijfelen we echter. Er is ons geen onderzoek bekend waaruit dat zou blijken. Voor woonvoorkeuren, vooral de locatie, ligt dit anders, zie ook par 5.1.

volop aangehouden. Tegelijkertijd en daarna volgde gezinshereniging en immigratie van huwelijkspartners. Velen uit deze groepen wonen dus al decennia in Nederland of zijn hier zelfs geboren. Maar ook nu nog zijn cultuurverschillen tussen met name Turken en Marokkanen enerzijds en autochtone Nederlanders anderzijds onmiskenbaar. Dit terwijl de eerste gastarbeiders dus al 40 jaar in Nederland verblijven en we al over tweede en zelfs derde generatie allochtonen in deze groep kunnen spreken. Op de redenen van deze beperkte integratie - we spreken nog niet eens over 'assimilatie' zoals het geval is bij de Indische Nederlanders uit de jaren '50 van de vorige eeuw - gaan we hier niet in. Voor ons doel is van belang dat er goede redenen zijn om te verwachten dat ook over 25 of 40 jaar de culturele verschillen op het gebied van landschapswaardering, woonwensen en recreatiegedrag nog significant zullen blijven tussen niet-westerse allochtonen en de rest van de bevolking. Ook mochten we het hierin mis hebben, dan is het nog van belang om de invloed van de aanwezigheid van omvangrijke groepen met een duidelijk verschillende culturele achtergrond, op landschap en landschapswaardering in beeld te brengen. We weten immers niet welke migratiestromen ons de komende decennia nog te wachten staan.

3.1 De trend

Aantallen, aandelen en herkomst

Het Centraal Bureau voor Statistiek maakt al sinds enige tijd prognoses van aantallen niet-westerse allochtonen. De tabellen 2 en 3 geven enkele van die cijfers weer.

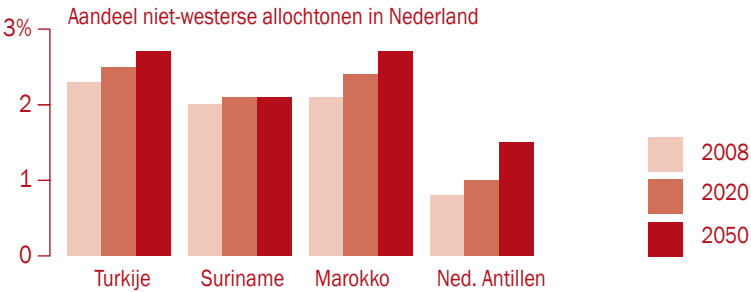
Tabel 2. Prognose van het aantal niet-westerse allochtonen in Nederland van 2008 tot 2050, in absolute aantallen en als percentage van de Nederlandse bevolking

Jaar	Aantal inwoners van Nederland (in mln)	Aantal niet-westerse allochtonen (in mln)	Aandeel niet-westerse allochtonen
2008	16,4	1,8	10,7%
2020	16,7	2,0	12,2%
2050	16,8	2,7	16,0%

Bron: CBS Statline; cijfers van 19 december 2006

Tabel 3. Prognose van de omvang van de grootste groepen niet-westerse allochtonen in Nederland tussen 2008 en 2050, absolute aantallen en aandeel in totale bevolking en in totaal niet-westerse allochtonen

Jaar	Land van herkomst											
	Turkije			Suriname			Marokko			Ned. Antillen		
	aantal x 1000	aandeel in NL	aandeel n-w allocht	aantal x 1000	aandeel in NL	aandeel n-w allocht	aantal x 1000	aandeel in NL	aandeel n-w allocht	aantal x 1000	aandeel in NL	aandeel n-w allocht
2008	373	2,3%	21,2%	335	2,0%	19,0%	335	2,1%	19,1%	130	0,8%	7,4%
2020	414	2,5%	20,2%	357	2,1%	17,4%	398	2,4%	19,5%	163	1,0%	8,0%
2050	463	2,7%	17,2%	360	2,1%	13,4%	452	2,7%	16,8%	257	1,5%	9,5%

Bron: CBS Statline; cijfers van 19 december 2006

3.2 Ruimtelijke gevolgen: vestigingspatronen en recreatiegedrag

Vestigingspatronen

De meeste niet-westerse allochtonen wonen in de grote steden in de Randstad. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag is ongeveer één op de drie inwoners van allochtone afkomst. In Utrecht ligt dat aandeel iets lager: één op de vijf. Behalve in de Randstad zijn er ook in steden als Arnhem/Nijmegen, Tilburg en Enschede/Hengelo/Almelo grotere groepen niet-westerse allochtonen te vinden. Dit spreidingspatroon heeft alles te maken met de vestigingsplaats van de industrieën die in de jaren zestig en zeventig gastarbeiders aantrokken. Ook al werken de kinderen van die gastarbeiders niet meer in de (zware) industrie, het vestigingspatroon is gebleven.

In beginsel zouden de nu gepensioneerde arbeidsimmigranten zich op het Nederlandse platteland kunnen gaan vestigen. De allochtonen van de eerste generatie, overwegend afkomstig van het platteland in het land van herkomst, hebben immers in potentie veel meer met plattelandscultuur dan met stadscultuur. Maar die plattelandscultuur van alloch-

tonen is dermate anders dan de Nederlandse plattelandscultuur dat niet verwacht mag worden dat zij, eenmaal in Nederland, eerder geneigd zijn naar het platteland te verhuizen. De vertrouwdheid met hun oorspronkelijke vestigingsplaats en de sociale en familiale contacten wegen zwaar.

Vanuit de grote steden zijn de laatste jaren niet alleen autochtonen maar ook allochtonen naar gemeenten in de omgeving getrokken. Denk daarbij aan plaatsen als Almere, Lelystad, Capelle aan den IJssel, Nieuwegein en Zoetermeer. Ook nieuwe voorsteden zoals IJburg en Leidsche Rijn zullen bij allochtonen in trek zijn. Eenzelfde fenomeen doet zich voor rond steden als Arnhem/Nijmegen, Tilburg en Groningen, waar veel allochtonen naar de randgemeenten zullen trekken. De motieven zijn primair niet verschillend met de rest van de bevolking, dat wil zeggen sociaal-economisch, maar door hechtere familiebanden zullen de geografische afstanden tussen generaties en binnen generaties kleiner zijn dan bij autochtonen. Ook de onder allochtonen grotere vanzelfsprekendheid van de verzorging van de eigen ouders op hun oude dag draagt hieraan bij. Verhuizen naar het platteland, geliefd onder een bepaald deel van de autochtone Nederlanders, komt onder allochtonen weinig voor (Van Duin e.a., 2006). Dus wel suburbanisatie maar geen trek naar het platteland.

Tabel 4. Niet-westerse allochtonen 2008 en 2025, naar gemeentegrootte, absolute aantallen en aandelen

Bron: CBS Statline; cijfers van 8 juli 2008.

	2008		2025		
	Aantal n-w allocht (x1000)	Als % van het aantal inwoners	Aantal n-w allocht (x1000)	Als % van het aantal inwoners	Groei van het aandeel
Amsterdam	250	33,3%	238	28,4%	-4,9%
Rotterdam	199	34,1%	167	28,9%	-5,2%
's Gravenhage	150	31,4%	143	28,1%	-3,3%
Overige gemeenten met meer dan 100.000 inw.	454	13,4%	557	14,9%	1,5%
Overloopgemeenten*	138	11,3%	191	14,7%	3,4%
Gemeenten met minder dan 10.000 inwoners	12	2,9%	26	6,5%	3,7%
Totaal aantal niet-westerse allochtonen in Nederland	1.759	10,7%	2.159	12,8%	2,0%

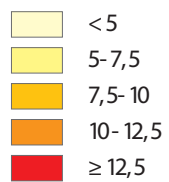
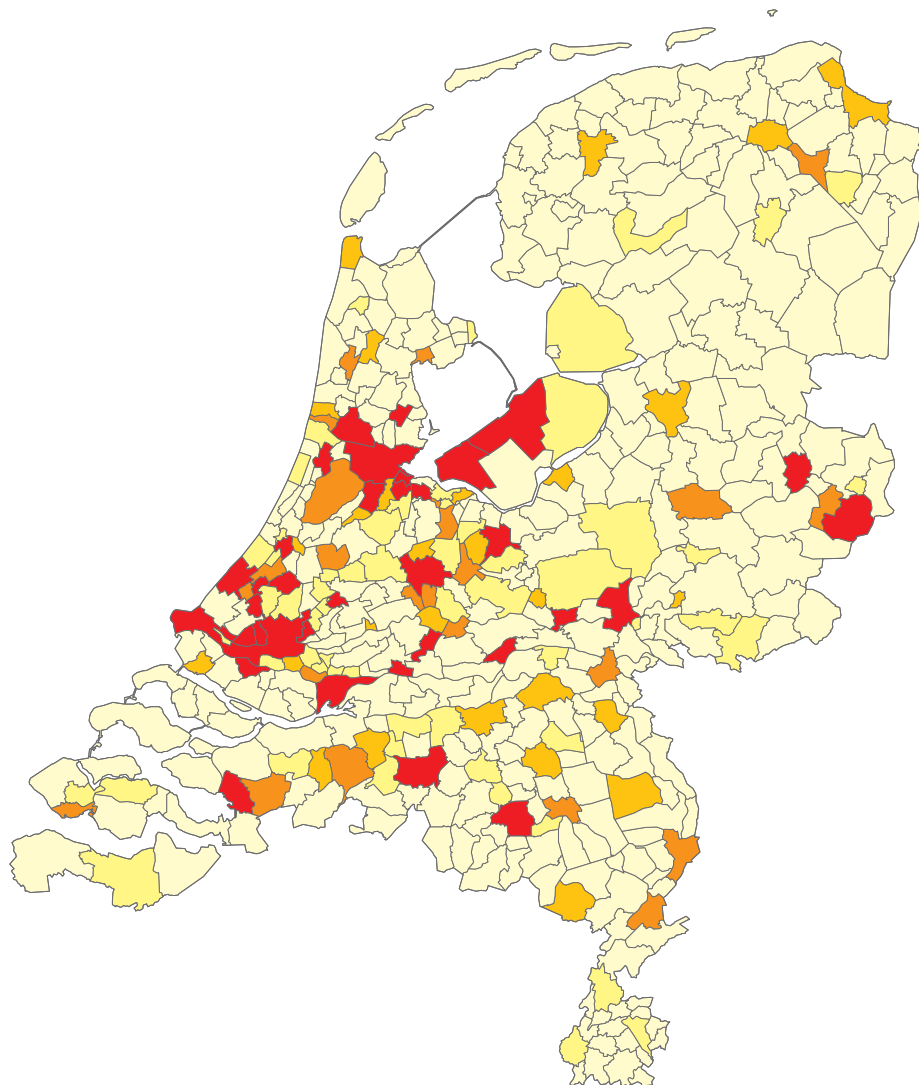
* tot de overloopgemeenten zijn gerekend: Dronten, Veldhoven, Haarlemmermeer, Rijswijk (ZH), Ridderkerk, Barendrecht, Bunnik, Krimpen aan den IJssel, Lelystad, Nieuwerkerk aan den IJssel, Nieuwegein, Landsmeer, Hendrik-Ido-Ambacht, Capelle aan den IJssel, Spijkenisse, Leidschendam-Voorburg, Veenendaal, Zoetermeer, Houten, Ede en Purmerend. Van deze gemeenten behoren Zoetermeer en Ede ook tot de gemeenten met > 100.000 inwoners.

Tabel 4 laat zien dat de veelgehoorde verwachting van verdergaande 'verkleuring' van de drie grote steden (tot zelfs meer dan de helft niet-westerse allochtonen) niet op gaat. Het aandeel niet-westerse allochtonen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, nu ongeveer een derde, zal volgens de meest recente CBS-prognose dalen naar ruim 28% in 2025. De andere steden met meer dan 100.000 inwoners laten min of meer het landelijke beeld zien. Op het platteland neemt het aandeel vrij veel toe, maar blijft de instroom in absolute aantallen beperkt. De sterkste stijging - zowel in aandeel als in absolute aantallen - wordt verwacht in de zg. overloopgemeenten. In de hier geselecteerde overloopgemeenten gaat in 2025 het aandeel niet-westerse allochtonen naar de helft van dat in de grote steden (15% versus 29%), nu is dat aandeel nog een derde van dat in de drie grote steden (11% tegenover 33%).

De kaartjes 3 en 4 geven deze ontwikkeling op meer gedetailleerd, namelijk gemeente-niveau weer.

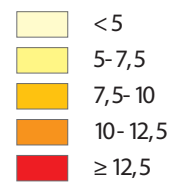
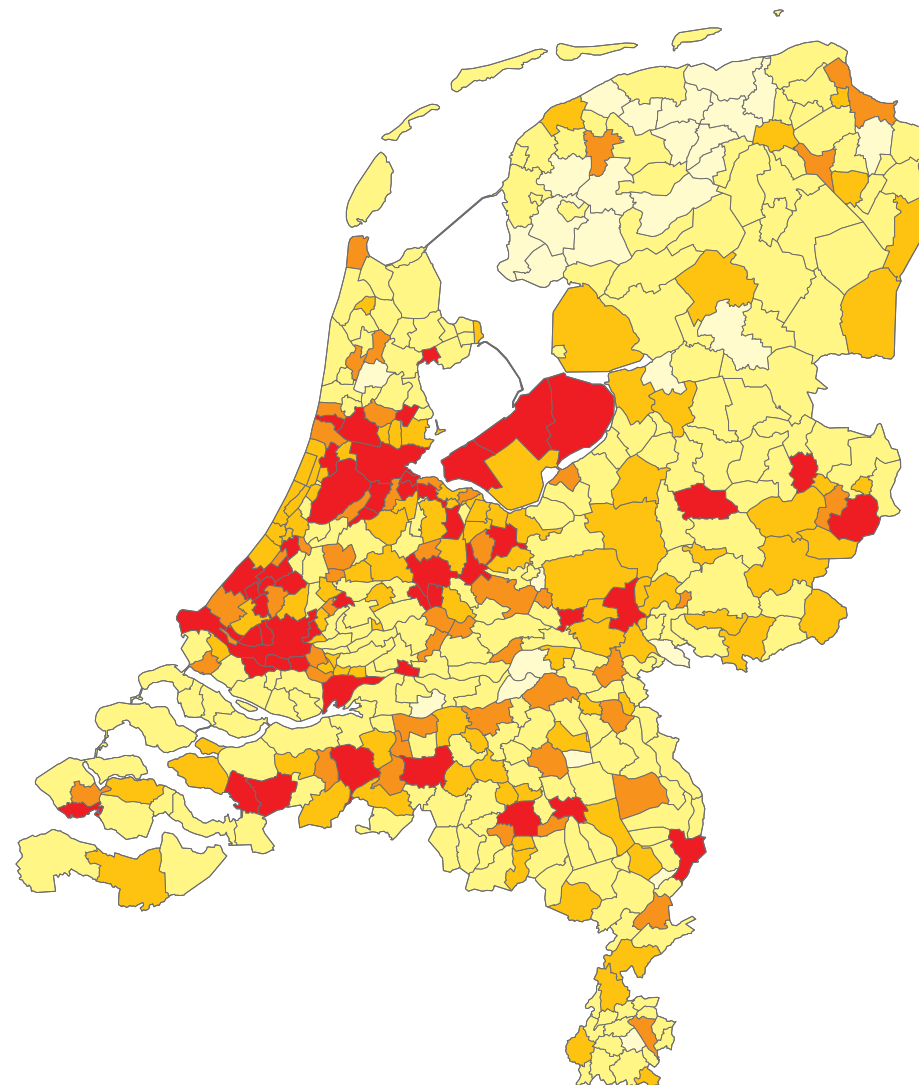
Kaart 3. Percentage niet-westerse allochtonen per gemeente in 2007

Bron: PBL & CBS (2008)

Kaart 4. Percentage niet-westerse allochtonen per gemeente in 2025

Bron: PBL & CBS (2008)

Een halal-hypotheek

Een rem op het verhuizen van een huurhuis in de stad naar een koophuis in een voorstad of nabijgelegen gemeente, kan in sommige gevallen de noodzaak tot het afsluiten van een hypotheek met rentebetaling zijn. Nog afgezien van het feit dat het voor starters toch al moeilijk is een koopwoning te financieren, kan bij niet-westerse allochtonen het islamitische geloof een belemmerende rol spelen.

Waar hun landgenoten in het land van herkomst zonder veel moeite een hypotheek afsluiten tegen een bepaalde rente, blijkt hierover onder een deel van de moslims in Nederland terughoudendheid te bestaan (den Boer, 2006). Deze groep moslims baseert zich op regels in de koran waarin wordt beschreven dat er geen rente ontvangen noch betaald mag worden. Een hypotheek zoals we dat in Nederland gewend zijn, waarbij wordt afgesproken geld tegen een bepaalde rente van een bank te lenen, past hier niet bij. Over het alternatief – een *halal-hypotheek* – is de laatste jaren een en ander te doen geweest. De essentie van een *halal-hypotheek* is dat een woningbezitter geen rente maar winstopslag betaalt: een geldverstrekker koopt namens de klant een huis en verhuurt dat aan die klant met winstopslag (Sanders, 2006). Deze vorm van bankieren bleek echter op onoverkomelijke bezwaren van de fiscus te stuiten. Voorstellen om de 'rente' van dergelijke hypotheeken aftrekbaar te maken, hebben het niet gehaald. Daarmee is deze mogelijkheid om een huis te kopen buiten het bereik van een deel van de geïnteresseerden gekomen. Traditionele moslims die wel een huis willen kopen, zullen een beroep moeten doen op familie om geld *halal* te lenen, of alsnog gebruik maken van de reguliere mogelijkheden om aan geld te komen.

Recreatievoorkeuren

Voor wat betreft de *directe woonomgeving*, dus om en nabij het huis, zijn er weinig verschillen te ontdekken tussen de wensen van allochtonen en autochtonen. Misschien dat allochtonen meer dan de gemiddelde autochtoon behoefte hebben aan voorzieningen die buiten leven en elkaar ontmoeten mogelijk maken. Bankjes in de straat, kleine groenperkjes, bosschages en parkjes in de directe omgeving of voor de deur, om buiten te kunnen zitten, dragen daaraan bij (Van Bruggen, 2000).

Op het gebied van *recreatie (iets) verder weg* liggen de wensen wel anders. Het Nederlandse landschap wordt over het geheel genomen door allochtonen lager gewaardeerd dan door autochtonen. Daar staat tegenover dat allochtonen zich weer minder ergeren aan storende elementen (zoals hoogspanningsmasten) en zg. horizonvervuiling. Dit is overigens

in lijn met ander onderzoek dat aantasting van minder hoog gewaardeerde landschappen als minder erg wordt ervaren (De Vries et al., 2008; Van der Wulp, in prep.). Het zijn de krassen op iets moois die het meeste pijn doen.

Natuurlijke gebieden buiten de stad, zoals Nationale Landschappen, maar ook de duinen of veenweidegebieden, worden nauwelijks door allochtonen bezocht. Dit in tegenstelling tot autochtonen, die dergelijke gebieden ook hoger waarderen. De voorkeur van allochtonen gaat uit naar een stadspark boven een bos. Bij autochtonen is die voorkeur net omgekeerd (Buijs e.a., 2007).

Deze voorkeur voor een stadspark sluit wel aan bij wat we verder weten van datgene wat allochtonen wensen ten aanzien van hun omgeving en hun recreatiegedrag. Om te beginnen is er onder niet-westerse allochtonen al weinig sprake van recreatietochtjes zoals autochtonen dat kennen. Op het platteland van Turkije en Marokko, waar veel van de in Nederland verblijvende Turken en Marokkanen vandaan komen, spelen werken, wonen en recreëren zich af in de directe woonomgeving. Het is niet gebruikelijk om voor ontspanning of recreatie een andere omgeving op te zoeken. Als ze al een groene omgeving in Nederland opzoeken, dan gaan allochtonen vaak naar een stadspark en zelden of nooit naar een natuurgebied buiten de stad. Ze hebben eerder behoefte aan 'gebruiksgroen' dan aan 'kijkgroen' en bezoeken een park vooral om elkaar te ontmoeten. De verwachting dat - meer dan onder autochtonen - eten en drinken daar bij horen (vaak wordt verondersteld dat een parkbezoek wordt gekoppeld aan barbecueën en picknicken, zie bijv. Jókövi, 2000) blijkt echter niet uit te komen. Allochtonen blijken in een park vaker te wandelen dan te picknicken. Dat laatste doen ze niet vaker dan autochtonen (Buijs e.a., 2007). Hun wensen voor de groene omgeving hebben dan ook eerder betrekking op faciliteiten in parken dan op uitbreiding of het beter toegankelijk maken van natuur buiten de stad (Van Bruggen, 2000; Buijs e.a., 2007).

3.3 Anticiperend landschapsbeleid

Het aandeel niet-westerse allochtonen zal verhoudingsgewijs toenemen, bij een licht groeiend aantal inwoners van Nederland. Gezien hun voorkeuren, moet men rekening houden met een extra ruimtedruk in de zg. overloopgemeenten in de Randstad en rondom de grotere provinciesteden elders. Er is immers wel een sterke wens om buiten de oude stadscentra in de drie grote steden te gaan wonen (ook gezien de nog steeds grotere kinderrijkdom onder allochtonen⁵) maar men wil wel in de buurt van familie blijven. Deze woningopgave komt

⁵ Die neemt echter af; het verwachte uiteindelijke kindertal onder Turkse vrouwen (1,78) wijkt nu nog maar op honderdsten af van die van autochtone vrouwen (1,71). Bij Marokkaanse vrouwen was dit cijfer tot voor kort duidelijk hoger maar is het de laatste 5 jaar gedaald van 3,01 tot 2,65 kind/vrouw (CBS-cijfers juni 2007)

bovenop de al vele claims die op de groene ruimte in die gebieden liggen.

De woningvraag wijkt naar type ook, enigszins, af van de rest van de bevolking. Omdat weinig woningen geschikt zijn voor bewoning door meerdere generaties of grote gezinnen, zal er mogelijk behoefte zijn aan nieuwere woonvormen, zoals kangoeroewoningen (twee generatie wonen boven elkaar) of tandemwoningen (twee generatie wonen vlak bij elkaar in de buurt). Dit hoeft echter geen directe invloed te hebben op het landschap, maar wel op de invulling van bouwplannen.

Grote gezinnen en/of het samenwonen van *extended families*, onder niet-westerse allochtonen gangbaarder dan onder autochtonen, heeft wel als gunstig effect dat de trend naar huishoudverdunding (zie vorig hoofdstuk over vergrijzing) licht wordt geremd. Aantallen huishoudens zijn, meer dan aantallen inwoners, bepalend voor de woningvraag en daarmee de mate van verstening.

Voor al het gebruiksgroen in de directe, stedelijke omgeving wordt op prijs gesteld. Hier zijn nog wel wat verbeteringen aan te brengen in termen van gebruikswaarde: drink- en waswater voorzieningen, sociale veiligheid, hondenvrije zones, en dergelijke.

Voor natuur en groen buiten de stad is minder interesse, en daarmee weinig draagvlak voor landschapsbeleid. Dit geldt dan met name voor de huidige allochtonen die - kwantitatief - worden gedomineerd door de voormalige gastarbeiders uit Turkije en Marokko en hun kinderen. Mochten substantiële aantallen andere culturele minderheden zich in Nederland gaan vestigen (denk bijv. aan ex-pats uit Azië) dan is het denkbaar dat de belangstelling voor de typisch Nederlandse landschappen wel eens zou kunnen groeien. Zeer recent onderzoek naar de landschapsvoorkeuren van ex-pats wijst daar op (Luttik et al., 2009). Voor buitenlandse toeristen ligt dat anders: bij hen gaat de voorkeur uit naar de *usual suspects*: strand, duinen & zee, en waterrijke gebieden. Niet naar het typerende Hollandse polderlandschap.

Of een grotere spreiding van allochtonen naar herkomst tot een verandering van het vigerende landschapsbeleid noodzaakt, valt echter te betwijfelen. Immers, zouden we elke groep van een eigen, herkenbaar stukje natuur willen voorzien, dan kan dit alleen op de schaal van Madurodam gebeuren, zie kader.

In *Natuur door andere ogen bekeken; De natuurbeleving van allochtonen en jongeren* (Buijs et al., 2007: 21) schrijft Bram van de Klundert, secretaris van de VROM-raad, in zijn essay over draagvlak en natuurbeleid onder meer het volgende:

“Natuur voor allochtonen?”

Het is pas van heel recente datum dat er überhaupt aan burgers wordt gevraagd welke natuur ze van belang vinden. De aandacht voor allochtonen is in dat licht opvallend. Wellicht nog opvallender is dat het debat over natuur en allochtonen zo grof wordt gesimplificeerd: het lijkt wel of men alleen tweede of derde generatie kinderen uit Marokko of Turkije voor ogen heeft. Andere groepen krijgen nauwelijks aandacht terwijl ze in grootte vergelijkbaar zijn, denk aan mensen met een Surinaamse, Antilliaanse of Molukse afkomst. Dan hebben we het nog niet eens over de weinig opvallende, maar vaak wel succesrijke, groepen als Chinezen, Japanners, Oost-Europeanen, Vietnamezen etc.

Al deze groepen zijn intern divers en onderling nauwelijks vergelijkbaar en van hun natuurwensen is nauwelijks iets bekend. Immigranten uit alle delen van de wereld, met andere culturele achtergronden, versterken de dynamiek en de differentiatie in natuurbeelden en voegen weer draagvlakjes toe. De migratiedynamiek en de daarmee samenhangende verschillen in relatie met de leefomgeving zijn te groot om met vaak voorgestelde simpele receptjes als natuur met barbecues, natuur met bidplekken of wasplaatsen serieus te kunnen nemen. Deze voorstellen lijken trouwens alleen betrekking te hebben op groepen met een islamitische achtergrond. Waarom zijn we voor al die andere groepen nooit met specifieke plannen gekomen? Natuurlijk, we hebben de Japanse tuin maar waar is de Molukse sawa? De Antilliaanse cactus? De Surinaamse bananenplantage? Als er een gepassioneerde minderheid is die allochtone natuur wil aanleggen moet die dat vooral doen maar ik zie het niet als prioriteit in het natuurbeleid. Als we al die groepen hun eigen natuur willen geven moeten we wel denken aan natuur op de schaal van Madurodam.”

4 Regionale spreiding

4.1 Ruimtelijke trends

Plaatselijk krimp

Dat de bevolking nog wel enige decennia zal blijven groeien (licht), betekent nog niet dat er geen gebieden zijn die niet met een teruglopende bevolking te maken zullen hebben. Dit is voor Nederland een vrij uniek verschijnsel⁶. Bevolkingskrimp is nu al waar te nemen in Zuid Limburg, NO-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen en enkele vergrijsde gemeenten in midden van het land. In de periode tot 2025 zal naar verwachting (CBS, zoals aangehaald door ROB, 2006) ruim de helft van de gemeenten te maken krijgen met een teruglopend aantal inwoners en een vijfde met een vermindering van het aantal huishoudens binnen de gemeentegrenzen.

Dalende economische bedrijvigheid en erosie van het voorzieningenniveau vrezend, zullen gemeentebesturen zich met hand en tand proberen te verzetten tegen deze neergang in bevolkingsomvang. Het Ruimtelijk Planbureau geeft hiervan vele voorbeelden in zijn in 2006 verschenen studie *Krimp en Ruimte*. De daarin voorgestelde *planning for decline* zal weinig gemeentebesturen aanspreken. Zo wist de gemeente Sluis, liggend in een Nationaal Landschap (dus: migratiesaldo nul) zelfs na een krachtig lobbyen in Den Haag zijn uitbreidingsmogelijkheden voor woningbouw te verruimen, met name in situaties van krimp (RPB, 2006, blz 182).

Op macroniveau is dit uiteraard een verloren strijd: het succes van de ene gemeente kan niet anders dan ten koste gaan van een verdere krimp in een andere. Bovendien zijn ook de opvattingen over nut en noodzaak van regionaal ontwikkelingsbeleid al enige decennia veranderd, zie kader. Dus op veel steun van de rijksoverheid hoeven gemeenten ook niet te rekenen in dit opzicht.

⁶ Uitzondering waren de afgelopen dertig jaar de drie grote steden en Haarlem in absolute aantallen, en in relatieve zin een aantal gemeenten in het Gooi (Bussum, Laren en Hilversum). Die laatste door een combinatie van huishoudverdunding en weinig nieuwbouw (Bron: RPB, 2006, blz 41).

Spreiding van bevolking en bedrijvigheid geen doel meer op zich

Vanaf de jaren zeventig was een duidelijke omslag zichtbaar in de fundamentele houding ten aanzien van regionale verschillen in bevolkingsomvang (en -dichtheid) en welvaart. De overheid zag regionale verschillen in bevolkingsomvang niet langer als probleem dat bestreden moest worden maar als kans. Zowel de nationale overheid als de regio's benadrukten dat een kleinere bevolkingsomvang ook voordelen bood die de Randstad ontbeerde. Het besef drong door dat dichtbevolkte landsdelen niet alleen voor- maar ook nadelen hadden (zoals hoge milieubelasting, congestie), en omgekeerd dat minder dichtbevolkte landsdelen ook voordelen hadden (zoals landschappelijke kwaliteiten).

Daarmee verdween de drang tot uitbundige bevolkingsgroei in minder dichtbevolkte gebieden. Nederland als geheel profiteerde immers van de economische ontwikkeling van de Randstad, zo luidde nu de redenering. Deze paradigmawisseling hing samen met een afbrokkelend maakbaarheidsgehoof. Het idee dat de overheid een omvangrijke herverdeling van de bevolking en economische activiteiten zou kunnen bewerkstelligen verloor terrein, waardoor het beeld van de ruimtelijke inrichting van Nederland veranderde.

Door deze omslag veranderde ook de overheidsaanpak. Langzamerhand verdween het spreidingsbeleid (van werkgelegenheid, welvaart en bevolking) uit beeld. De keerzijde van spreiding was namelijk dat ze de concurrentie met andere Europese agglomeraties bemoeilijkt. Gespreide welvaart kan tot verdeelde armoede leiden, zo luidde nu de redenering.

Bron: Zonneveld & Verwest (2005) zoals aangehaald in RPB (2006).

Blijvende ruimtedruk in het Westen

De verwachting is overigens wel dat de ruimtedruk in het Westen onverminderd hoog zal blijven. Niet alleen voor woningen en infrastructuur maar ook voor recreatieruimte. Tegenover de mogelijk trek van ouderen naar het platteland vanwege rust, ruimte en groener (en goedkoper) wonen, staan ook ouderen die aangetrokken blijven door de uitgebreidere voorzieningen in de stad. Verwacht wordt dat de ruimtedruk rond de steden zal aanhouden. Mensen willen van twee walletjes eten: de voorzieningen van de stad op aanvaardbare afstand, maar wonen in een rustige, veilige (vooral voor kinderen), groene 'plattelandsomgeving' die echter niet per se op het platteland hoeft te liggen (cf. Van Dam e.a. Landelijk Wonen, 2003).

Het westen van Nederland biedt de meeste werkgelegenheid. Vanwege ontwikkelingen op het gebied van informatie- en communicatietechnologie (ict) wordt wel verwacht dat fysieke nabijheid van de werkplek aan belang inboet. Daar is echter nog maar weinig van te merken. En de vraag is of dat in de toekomst drastisch zal veranderen. Daarvoor zijn verschillende argumenten. Ten eerste geldt dat voor het merendeel van de beroepsbevolking door de aard van hun werk ict geen mogelijke vervanger is van woon-werkverkeer. Denk aan alle beroepen waarin persoonlijke aandacht centraal staat: winkelpersoneel, onderwijs, zorg of waar fysieke aanwezigheid zonder meer vereist is, zoals buschauffeur, inspectie, bewaking, ordehandhaving, bouw. Ten tweede kan men stellen dat ict fysieke mobiliteit niet vervangt maar aanvult. Het duidelijkst is dit bijvoorbeeld bij internetwinkelen en handel via Marktplaats, eBay e.d.. De aangeschafte goederen moeten toch - fysiek - naar de plaats van bestemming worden gebracht. Juist dóór internet betreft men z'n waren van steeds verder, met als gevolg meer fysieke bewegingen. En, ten slotte, zijn er ook sociaal-psychologische overwegingen. Juist in een geïndividualiseerde samenleving is er een toenemende behoefte aan persoonlijk contact met als gevolg dat grote afstanden tussen wonen en werk bezwaarlijk zijn. Kortom, de ruimtelijke gevolgen van de mogelijkheden van thuiswerken worden snel overschat. Telewerken dient vooralsnog vooral om de files te ontwijken en zorgtaken met werk te combineren.

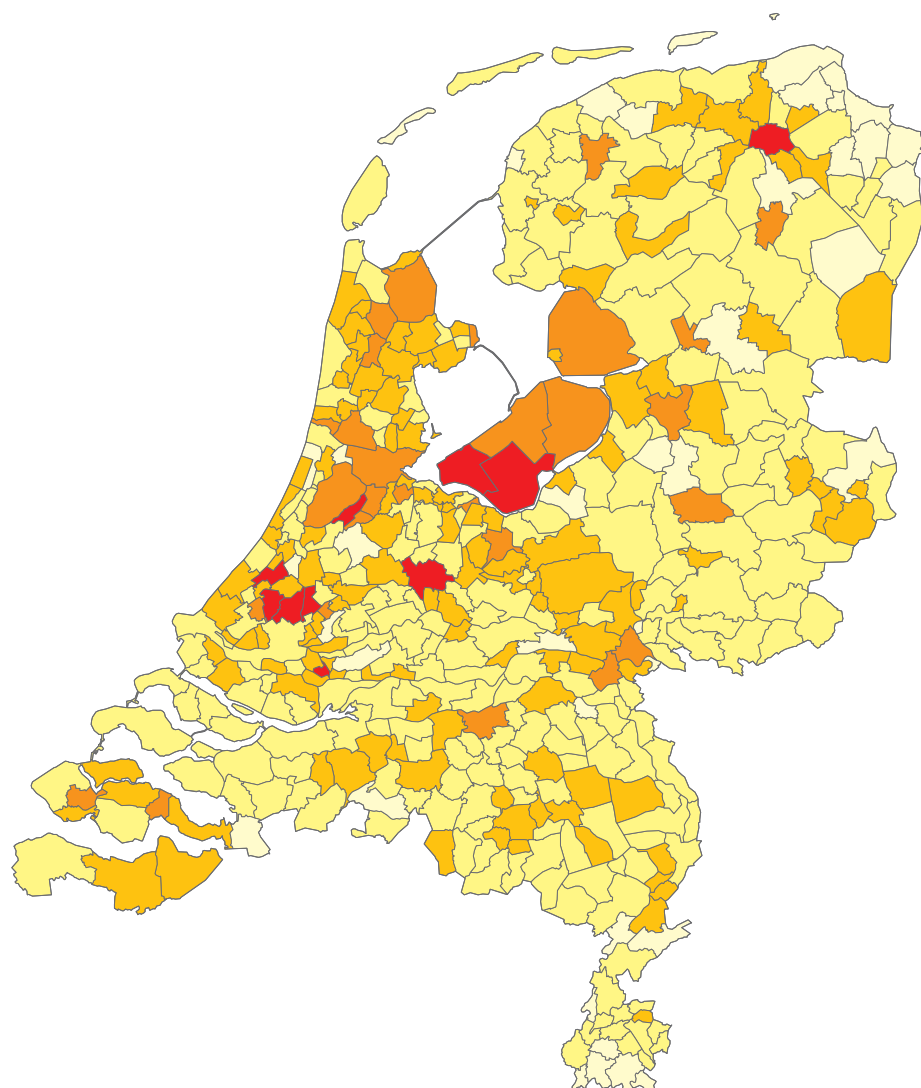
Mobiliteitsproblemen

Toenemende congestie zou er wel eens toe kunnen leiden dat de (gewenste) afstand tussen wonen en werken afneemt. Omdat nog steeds de meeste werkgelegenheid in de steden is te vinden, neemt dan tegelijkertijd toch de vraag naar groene ruimte in steden toe. Dit betekent een breuk met de 'inbreidingsfilosofie' die thans opgeld doet⁷: steden worden minder dicht en uitgestrekter. Combineer dit met de eerder genoemde wens van velen om zowel 'groen' als in de nabijheid van stedelijke voorzieningen te willen wonen, dan krijgt men een indruk van de kracht van een *urban sprawl* rond de steden in Nederland (niet alleen in het Westen). Of aan deze druk wordt toegegeven of niet heeft natuurlijk alles te maken met het ruimtelijke ordeningsregiem dat in de komende decennia zal gelden. Maar ook bestuurlijke hervormingen, zoals het opgaan van kleinere buurgemeenten in stedelijke gemeentes (vanwege een 'grotere bestuurlijke slagkracht') en/of de vorming van regiobesturen, zoals het inmiddels ter ziele Rijnmond, is hier belangrijk.

⁷ De verdichting van het stedelijk gebied ten koste van groen zet nog steeds door. In de huidige periode van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) wordt het resterend bouwoppervlak vrijwel geheel bestemd voor woningbouw, en is er nauwelijks ruimte voor groen.

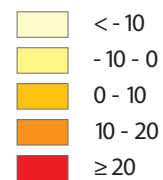
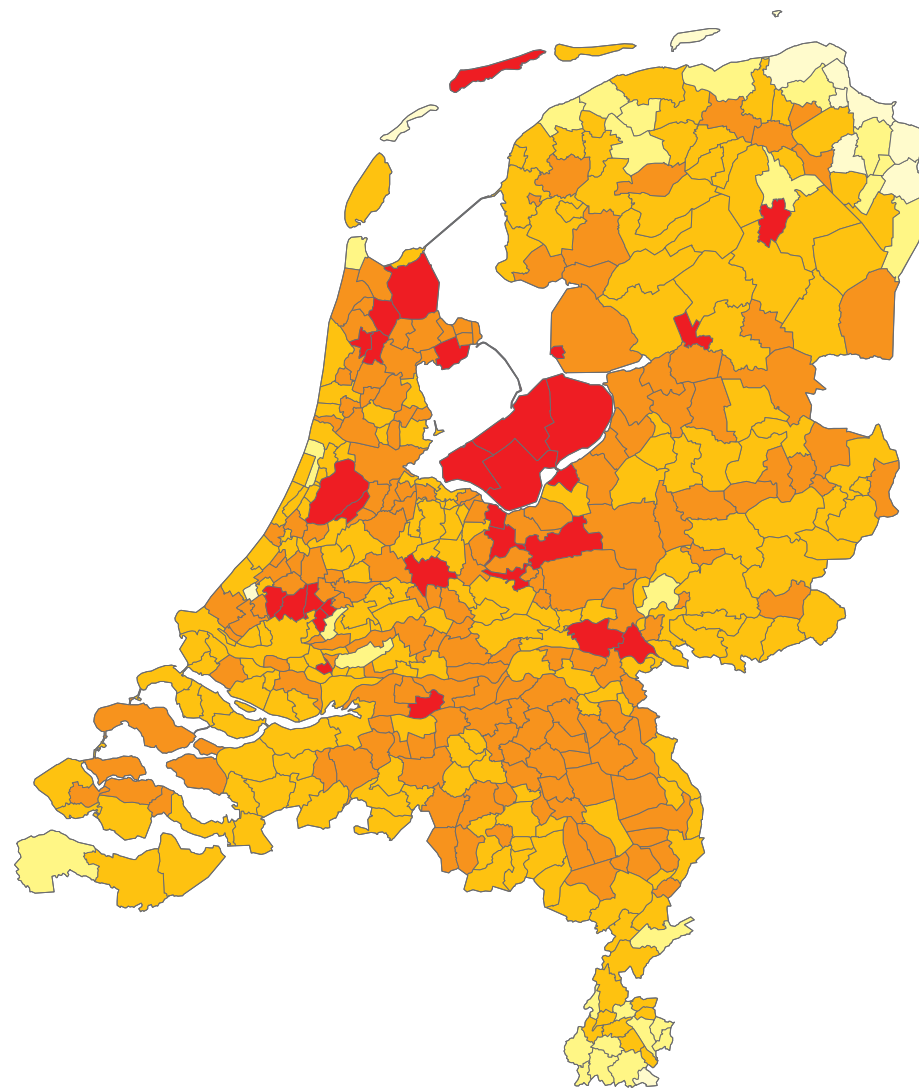
Kaart 5. Procentuele bevolkingsgroei (en -krimp) per gemeente tussen 2007 en 2025

Bron: PBL & CBS (2008)

Kaart 6. Procentuele toename (en afname) van het aantal huishoudens per gemeente tussen 2007 en 2025

Bron: PBL & CBS (2008)

4.2 Anticiperend landschapsbeleid

Het drukke Westen (incl. de zandgebieden in Midden en Zuid Nederland)

De regionale verschillen in druk op de ruimte en druk op het landschap zullen niet verdwijnen. De bevolkingsontwikkeling is hier maar slecht voor een klein deel debet aan, maar bij de ruimtelijke trends zagen we al dat van een gelijkmatige spreiding over Nederland van het voorlopig nog groeiend aantal huishoudens, en dus woningen, geen sprake is. De nabijheid van de stad met haar werkgelegenheid en voorzieningen blijft een belangrijke vestigingsfactor. En waar woningen nodig zijn, zal buitengebied blijvend verdwijnen: versterking.

Ook met congestie en toenemende mobiliteit moet in de komende kwart eeuw nog serieus rekening worden gehouden. En de beleidsreactie daarop: meer wegen, meer asfalt, meer rail, meer doorsnijding en verstoring van bestaande landschappen. Meer wegen leidt weer tot verergering van de fijn stof problematiek. Hoewel hier technische oplossingen het meest voor de hand liggen (roetfilters bijv.), is het denkbaar dat men aan landschappelijke ingrepen denkt, bijv. boombeplanting langs wegen. Het zichtbare open landschap in West-Nederland raakt daarmee beslotener.

Landschapsbeleid heeft hier sterk het karakter van 'erger voorkomen' en behoud en bescherming van de meest aantrekkelijke gebieden. Dit laatste vooral voor recreatiedoeleinden. Het in het verleden succesvol gebleken beleid van rijksbufferzones (al vijftig jaar werkzaam!), alsmede de het restrictieve ruimtelijke ordeningsbeleid gericht op instandhouding van het contrast stad-platteland, geven aan dat dit niet bij voorbaat kansloos is (Klijn & Veeneklaas, 2007, blz 57). Ondanks grote tegendruk. De economische en financiële krachten die bebouwing opstuwten, kunnen ook ingezet worden om de specifieke landschappelijke kwaliteiten van het westelijk veenweidegebied en woongebieden op het zand en de stuwwallen te beschermen. Deze kwaliteiten werken immers waardeverhogend. Gebieden als het Gooi, de Utrechts Heuvelrug, de Veluwezoom getuigen hiervan. Een onderzoek naar storende elementen in de gemeente Abcoude, onder de rook van Amsterdam Zuidoost, toont aan dat grote stedelijke druk niet per se hoeft te leiden tot verrommeling van het landschap (Veeneklaas et al., 2004). Per gemeente zijn er echter wel grote verschillen te constateren, maar dat toont slechts aan dat gemeentebeleid ter zake wel degelijk effectief kan zijn.

Krimpgebieden

Krimp, in termen van teruglopende aantallen huishoudens, vinden we vooral in de vanuit de Randstad gezien perifere gebieden: Zuid Limburg⁸, Zeeuws Vlaanderen, de kop van Noord-

⁸ Europees gezien ligt Zuid Limburg natuurlijk helemaal niet perifeer, integendeel: vlakbij Luik en Aken en slechts op een steenworp afstand van het Ruhr-gebied. Toch voldoet ook dat gebied aan de schijnbaar ijzeren wet dat de

Holland, Noord Friesland en het noordoostelijke deel van Groningen, zie Kaart 6.

Bij krimp van de bevolking zit het probleem vooral in de instandhouding van een minimum voorzieningenniveau; voor landschapswaarden biedt het vooral kansen. Er ontstaat enige lucht in de eeuwige strijd om de ruimte in Nederland. Extensivering, het minder zuinig hoeven om te gaan met de ruimte, is wellicht een gruwel voor de vigerende VROM-doctrine maar kan landschappelijk interessante nieuwe inrichtingsvormen mogelijk maken. Te denken valt vooral aan woonlandschappen die meer aansluiten bij de woonwensen: minder hoogbouw, meer groen, grotere tuin, parkeer gelegenheid op eigen terrein, ruimte voor ruimteveragende hobby's.

In het door *De Volkskrant* georganiseerde Ruimtelijk debat, geeft Gert de Roo, hoogleraar planologie in Groningen, zijn visie op deze verandering in de landinrichtingsopgave:

"Vooral voor het Noorden is het [de wens ruimer te wonen verzoenen met het verzekeren van de kwaliteit van het landelijk gebied, FV] een kans, al geldt dat eigenlijk voor het gehele landelijk gebied. Het landschap gaat meer functies vervullen. Er komen minder boerderijen, meer kleine bedrijven, meer recreatie. De landbouw die voorheen het landschap bepaalde en beheerde trekt zich terug. We kunnen niet meer terug naar het parklandschap van vroeger, maar moeten op zoek naar nieuwe oplossingen. Ik zie dit als een regionale opdracht: een breed gedragen, eensluidende visie op een bepaald gebied formuleren, waar alle partijen vervolgens naar handelen. Dat lukt niet op gemeentelijk niveau.

Het is een taboe uit de klassieke planologie om alleen maar te wijzen naar het landelijk gebied. Ik durf te stellen dat ingrijpen in het landelijk gebied noodzakelijk is, juist om de kwaliteiten ervan te behouden! Er zijn landschappen die gebaat zullen zijn met een regionale wooneconomie. Geef mensen bijvoorbeeld de mogelijkheid een landgoed te kopen op voorwaarde dat ze 90 procent openbaar toegankelijk houden. Niet de overheid maar huiseigenaren beheren zo de omgeving [zie ook het kader in het volgende hoofdstuk over de Nieuwe Marken, FV]. Interesseer woningcorporaties, zorginstanties en marktpartijen voor landschapsbeheer. De overheid, en dan vooral de provincie, moet zorgen voor de visie en de goede regie." (Bron: Interview *De Volkskrant*, *Het Betoog*, 5 mei 2007.)

⁹ 'hoekpunten' van het vasteland van Nederland - met gemeenten als Sluis, Vaals, Delfzijl, Den Helder - de sterkste krimp te zien geven.

5 Keuzevrijheid van vestiging

Waar mensen zich vestigden, werd in het verleden vooral bepaald door de - plaatsgebonden - economische activiteiten. Het waren de locatie van de landbouw, de industrie en de transportknooppunten (havens, kruisingen van wegen, oversteekplaatsen van de rivier), die in sterke mate het vestigingspatroon bepaalden. Nu werkt ruim tweederde van de beroepsbevolking in de dienstensector. In een diensteneconomie zijn activiteiten vooral gebonden aan plekken waar veel mensen wonen. De band met de fysieke omgeving is minder dwingend; de spreiding van economische activiteiten is meer een zaak van het overerfde vestigingspatroon geworden. Tel daarbij op lossere familiebanden, afkomst als minder sterk sturende factor en sterk toegenomen mogelijkheden van communicatie en mobiliteit, en de verwachting is gerechtvaardigd dat de woonlocatie steeds meer een kwestie van vrije keuze zal worden. Dit geldt zeker voor de gepensioneerden, zoals we in hoofdstuk 2 zagen, maar ook voor anderen.

Dit biedt de mogelijkheid dat het toekomstige vestigingspatroon zich minder door sociale (familie, afkomst) en economische factoren wordt gestuurd, maar dat andere motieven de boventoon gaan voeren. Zo kunnen gelijkgezinden elkaar gaan opzoeken: thematisch wonen. Maar er kunnen ook andere scheidingen optreden: tussen de welgestelden en de minder gefortuneerden, of tussen de risicomijders op het gebied van milieugevaren en zij die wel een gokje willen - of moeten - wagen. En ook is het goed mogelijk dat de sluimerende, licht nostalgische hang wordt verwezenlijkt naar het goede van het platteland in vroegere tijden. Toen - zoals bekend - alles beter was, en geluk heel gewoon.

5.1 De rurale idylle

Bij hen die zich aangetrokken voelen tot het platteland (en die het zich kunnen veroorloven) speelt het beeld van de rurale idylle een grote rol. Dit is mooi verwoord in het essay *Leven zonder drukte* (2006) van Tjirk van in der Ziel in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het beeld van het platteland als contrast met de stad heeft zijn wortels in de 19e-eeuwse romantiek. Het heeft zich, met name onder stedelingen, ontwikkeld tot een idyllisch beeld van een landbouw van voor de grootscheepse ruilverkavelingen in de jaren vijftig, zestig en zeventig van de vorige eeuw. Of het beeld historisch correct is, doet eigenlijk niet veel ter zake. Het heeft nog een sterk *appeal*, vergelijkbaar met onze 'heroïsche strijd tegen het water' of de glorie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Naast een zeevaart- en handelsnatie, zijn we van oudsher ook een boerennatie. En, niet vergeten moet

worden dat nog maar één, hoogstens twee generaties geleden vrijwel iedereen op z'n minst via familie banden had met het platteland en het boerenleven. Zo vertolkt Martin Bril in een column in De Volkskrant (22 okt. 2008) getiteld Platteland zijn rurale idylle:

"Voor mij is het platteland geen abstractie en ook niet iets dat af en toe in georganiseerde verband bezocht dient te worden. Ik ben niet geïnteresseerd in wandelroutes, toeristische opstappunten en folders van plaatselijke VVV's. Ik ben geen dagjesmens, zal ik maar zeggen, en ik ontbeer ook de juiste, frisse vrijetijdskleding en een fietsrek achterop de auto.

Voor mij is het platteland een geestesgesteldheid. Ik woon al dertig jaar in de stad, maar ik voel nog altijd iemand van het platteland. Of het me ooit zal lukken er definitief naar terug te keren is een tweede.

Misschien hoeft het niet eens.

Terugkeren is ook een vreemd begrip in dit verband, want ik kom niet eens van het platteland. Mijn ouders wel, maar ik niet. Ik ben geboren in Utrecht en opgegroeid in het keurige dorp Dieren, Drachten en een legerplaats op de Veluwe. En toch voel ik mij met hart en ziel iemand die niet in de stad thuishoort. (....)

In de stad is tien uur 's avonds niets, Albert Heijn is nog maar net dicht, maar op het platteland is tien uur in het najaar al heel laat en de duisternis navenant. Als een diepe, vanzelfsprekende deken hangt het donker tussen de bomen.

Enfin.

Die avondlijke wandelingen door Westervelde staan me helder voor de geest.. De stilte, de duisternis, de onbeschrijfelijke, tintelende, scherpe frisheid van de lucht. Elke ademtocht een unieke ervaring. Adem in, adem uit, adem in, adem uit. Rustig luisteren naar de eigen voetstappen, straks een vers bed.

Het is deze sensatie die voor mij het platteland definieert. Adem in, adem uit. Een met moeite veroverde zorgeloosheid die altijd te kort duurt."

Het werkelijke fysieke verschil tussen stad en platteland is het verschil in ruimte, rust en ritme, en in kleinschaligheid, maar dat verschil is bij een toenemende spreiding van de bevolking over het land in grote delen van Nederland al flink verminderd. Maar er blijven natuurlijk wel plekken over waar deze elementen nog aanwezig zijn of eenvoudig kunnen worden hersteld. Zuid-Limburg, het oostelijk zandgebied, de stuwwallen, het kleinschalige Brabantse landschap, de Waddeneilanden, het Friese merengebied, het rivierengebied en overal waar kust of oevers, reliëf en bosranden zijn. Nederland kent een grote variëteit aan

potentieel aantrekkelijke woonlandschappen. Die landschappelijk mooiste delen van het Nederlandse platteland kan deze 'beeldenstorm' over zich heen zien komen, gemodelleerd naar nostalgische snit. Wonen gaat hier samen met kleinschalige landbouw en hobbylandbouw. Landbouw die zich heeft afgewend van industriële bulkproductie maar regionale of niche-producten voortbrengt en ook andere groene diensten levert.

Anticiperend landschapsbeleid

Hoe kan nu het landschapsbeleid inspelen op deze ontwikkeling? Op het eerste gezicht lijkt het vooral kansen te bieden voor versterking van landschapswaarden.

De verwachtingen die de toekomstige bewoners van het platteland hebben, lopen redelijk parallel met de door de overheid geformuleerde te bewaren en te ontwikkelen kwaliteiten. Op één duidelijke uitzondering na: openheid. Wil men het contrast stad-platteland, een in de wereld vrijwel unieke verworvenheid⁹, in Nederland handhaven dan is voortzetting van een scherp ruimtelijk ordeningsbeleid nodig. In goed Nederlandse traditie zou planmatige herinrichting van gebieden landschapswaarden kunnen beschermen en zelfs versterken. Het moet technisch mogelijk zijn de beelden die men heeft van het ideale landschap te realiseren door de fysieke inrichting van het landschap aan te passen. Een nieuwe golf van landherinrichting dus, maar nu niet gericht op verbetering van productieomstandigheden in de landbouw (zoals in de jaren '50, '60 en '70), of op de functie natuur (zoals in de jaren '90 en '00) maar ten dienste van de functie wonen en recreëren¹⁰. Technisch gezien is er geen belemmering om te boeren in een stedelijke omgeving of te leven als een kosmopoliet op het platteland. Er ontstaan gebieden die noch stedelijk zijn te noemen, noch platteland. Dit hoeft geen algehele vervlakking en gelijkvormigheid te betekenen: men kan identiteit ontwerpen en er aan toevoegen, al dan niet historisch gebaseerd. Verschillen in bio-fysische omgeving - grondsoort, reliëf, water, vegetatie - zijn in Nederland rijkelijk voorhanden (met uitzondering van bergen), en kunnen worden benadrukt en gemodelleerd naar de streefbeelden. Dit is pas werkelijke landschapsbouw!

Betekent deze Landinrichting-Nieuwe-Stijl dat er een actief beleid moet gevoerd worden landbouwgrond te onttrekken aan de landbouw en te herinrichten om aan de eisen van de nieuwe tijd te voldoen? Niet per se. Het ziet er naar uit dat de Nederlandse grondgebonden landbouw, na de krimp in werkgelegenheid, vervolgens het dalende aandeel in het Bruto Nati-

⁹ Zie *Anticiperend Landschapsbeleid Deel 1: Drijvende krachten* (Klijn & Veeneklaas, 2007), blz 57 waarin wordt gesteld dat in Nederland niet, zoals in vele andere landen, een *urban sprawl* is opgetreden. Dankzij het naoorlogse ruimtelijk ordeningsbeleid.

¹⁰ Een fraai voorbeeld van voorstellen voor, en uitwerkingen van, woonlandschappen geënt op het aanwezige landschap en de historie van het gebied (in het noorden van Nederland), is te vinden in *Expeditie Woonlandschappen. Het landschap als drager van een regionale wooneconomie* (Brouwer, de Jong & de Roo, 2007, 292 blz)

onaal Product, nu ook in areaal terug gaat lopen. Was tot de eeuwwisseling het areaal dat aan de landbouw werd onttrokken zo'n kwart procent per jaar (5000 ha), sinds die tijd is het tempo verdubbeld. Dat betekent overigens, als deze krimp niet verder versneld, nog steeds dat in 25 jaar tijd niet meer dan 10-15% van de landbouwgrond voor andere functies beschikbaar komt. In hectaren is ziet dat er echter indrukwekkender uit: 200-300 duizend hectare, in orde van grootte het totale huidige oppervlakte stedelijk gebied!

Vooruitkijkend, met deze ontwikkeling in het achterhoofd, doemt er wel een ander potentieel knelpunt op. Dat betreft het voorgenomen beleid ten aanzien het waterbeheer. Maatregelen, al dan niet ingegeven door de verwachte klimaatverandering, kunnen zowel bewoning van bepaalde gebieden inperken als landschappelijke kwaliteiten die bewoners op prijs stellen aantasten. Te denken valt aan noodoverloopgebieden, dijkverhoging of moerasvorming. De veelgehoorde oplossing van drijvende woningen heeft ook zo zijn problemen. Het is verhoudingsgewijs duur en blijft technisch gezien inferieur aan bebouwing op vaste grond. Op grote schaal toegepast - wijken op het water - is de realisatie van voorzieningen (verkeer; winkels e.d.) problematisch, en in ieder geval kostbaar.

Dit valt buiten de scope van dit katern (dat bevolkingsontwikkeling als drijvende kracht als onderwerp heeft); in het katern Klimaatverandering en klimaatbeleid in deze serie is hier meer aandacht aan besteed (Veeneklaas, 2008: 71 e.v.). Hier volstaan we te signaleren dat de gecombineerd wens om op het platteland te wonen en de wens daar water vast te houden en te bergen met elkaar kunnen gaan conflicteren. Anderzijds biedt het ook kansen. Genoeg reden dus om het toekomstig waterbeheer ook eens op z'n landschappelijk gevolgen te toetsen.

5.2 Nieuwe vormen van segregatie

Bij de ruimtelijke trends hebben we al het verschijnsel gesignaleerd van de hang naar lokale binding in een mondialiserende wereld. Als we ons bewegen naar een leefstijlmaatschappij, is er aandacht te verwachten voor herworteling in het fysieke landschap, de locatie als woon- en leefplek waar het dagelijkse leven wordt beleefd en gedeeld. Conservering als maatschappelijke trend duidt op een zeker onbehagen over de open maar anonieme en stressvolle stedelijke cultuur. Onduidelijk is nog hoe dat vorm gaat krijgen, in kleine

homogene gemeenschappen¹¹ of individualistisch, of in hybride vorm, zoals 'in een kleine buurt én met eigen voorkeur'. Wel lijkt beslotenheid een belangrijk kenmerk van deze trend. Mogelijkerwijs leidt dit tot geslotenheid: het algemeen publieke domein wordt steeds verder ingeperkt.

Culturele segregatie?

Ondanks tendenties naar homogenisering van Nederland, vooral morfologisch, maar ook sociaal-cultureel, blijven bij ruimtelijke spreiding en bij binnenlandse migratiebewegingen culturele verschillen nog wel van invloed. Daardoor zijn bepaalde streken, bijv. de provincie Utrecht, aantrekkelijker voor bewoners van de Randstad dan bijv. Limburg, een provincie waar de bevolkingsgroei lijkt te gaan stagneren.

Zeker niet ondenkbaar is verder een ruimtelijke uitsortering in sommige plattelandsstreken op sociaal-culturele gronden. Nieuwkomers, al dan niet van stedelijke herkomst, gaan dorpen domineren waardoor autochtone plattelandsbewoners zich gedwongen zien uit te wijken naar bijv. Vinexlocaties of andere nieuwbouwwijken in de omgeving. Ook kunnen zij kiezen voor 'onderdak bij gelijkgezinden' in andere dorpen, bijv. Zeeland en Veluwe met godsdienstig gezien relatief 'zware' autochtone bevolking, terwijl nieuwkomers daarna steeds minder kiezen voor dit soort dorpen. Gevolg is selectie en segregatie op basis van sociologische en religieuze inslag.

Milieusegregatie?

Vroeger betekende 'milieu' de stand of klasse waar men uit afkomstig was (in het Frans heeft het deze betekenis behouden). Deze 'milieus' woonden ook gescheiden: zie het fameuze onderscheid in Den Haag tussen 'het zand' (de gegoede burgerij) en 'het veen' (het janhagel). Tegenwoordig wordt 'milieu' in het Nederlands vooral in een andere betekenis gebruikt: de fysieke leefomgeving. Is het denkbaar dat de scheidslijnen zich in de toekomst op grond van milieu-omstandigheden gaan aftekenen? Tussen risiconemers en risicomijders, of tussen zorgelijken en onbezorgden? Luchtkwaliteit, geluidsoverlast en overstromingsrisico dienen zich nu al aan als mogelijke factoren bij woningkeuze. Woningprijzen en verzekeringspremies zullen uiteenlopen ten gevolge van de fysieke omgeving. Dit roept

11 Homogeniteit kan ook vorm krijgen door een gedeelde zorg voor de toekomst van onze planeet. Er kunnen op het platteland gemeenschappen ontstaan die zich toeleggen op een zo hoog mogelijke graad van zelfvoorziening. In voedsel, energie, water en andere basisbehoeften. Autarkie is in Nederland uiteraard onhaalbaar maar een zekere mate van loskoppeling van de als kwetsbaar ervaren nationale netwerken en internationale ketens is goed denkbaar, en ook technisch uitvoerbaar. Dit verschijnsel is verre van nieuw maar kan een nieuwe impuls krijgen door (de verwachting van) klimaat-, zoetwater- en/of energiecrises. Zie bijv. Rob Hopkins, *The Transition Handbook. From oil dependency to local resilience* (www.transitiontowns.nl).

allerlei interessante vragen op. Wordt er in potentiële overstromingsgebieden, bijv. nabij de grote rivieren, gebouwd maar dan zonder garanties van de overheid? En wat gebeurt er dan als er daadwerkelijk een grote overstroming plaatsvindt? Zitten de risicomijders opgescheept met verzopen durfals? Of zullen er twee soorten risiconemers ontstaan? Diegenen die zo gaan wonen en werken dat ze kunnen anticiperen op bijvoorbeeld hoog water en diegenen die, wegens beperkte financiële middelen, gewoon maar het risico nemen, zoals de boeren in de delta van Bangladesh. Voor geluidsoverlast en luchtkwaliteit, denk aan fijn stof, kunnen soortgelijke vragen worden gesteld.

Wanneer de houding ten opzichte van risico's met betrekking tot de fysieke omgeving een belangrijkere rol gaan spelen, kan men denken aan bewoning van landschappen waar men nu die nu niet worden bewoond: uiterwaarden, noodoverloopgebieden (voor zover die er zijn of zullen komen) en dicht langs infrabundels (voor de minst draagkrachtigen / getto's). We zullen dan nieuwe bouwvormen en nieuwe bouwmaterialen zien: bij het water wonen en werken op drijvende constructies, amfibisch wonen, e.d.

Financiële segregatie?

In het verlengde van het voorgaande, kan men zich de vraag stellen of scheiding zich steeds meer langs financiële grenzen zal aftekenen. Uiteraard is dit niets nieuws, maar tot voor kort waren de rijken tijdens hun werkzame leven gedwongen weliswaar gescheiden maar in de buurt van de armen te wonen. Vooral om economische redenen maar ook vanwege mobiliteits- en communicatiebeperkingen, zie de inleiding bij dit hoofdstuk. Daar is in de toekomst minder reden toe.

De rijken van de toekomst (waaronder de vermogende senioren) kijken niet alleen naar de woning zelf maar ook naar de kwaliteit van de fysieke leefomgeving. Deze willen zij dan wel beschermen en wellicht afschermen. Projectontwikkelaars zien niet voor niets brood in enclaves voor vermogenden, soms in de vorm van 'thema-wonen': golf resorts, woonwijken met bij ieder perceel een aanlegsteiger, wonen en paardenhouderij, en wat zich nog in de toekomst moge aandienen. Zie bijgaand kader voor een recent, maar tegelijkertijd op het verleden teruggrijpend, idee - de Nieuwe Marken. Vaak zullen deze thema-woonpark gesitueerd zijn in het buitengebied. Het gaat namelijk om ruimtevragende activiteiten: in deze voorbeelden golf, watersport, paardenhouderij, natuurbeleving. Omdat er een gezamenlijke belangstelling dan wel vrijetijdsbesteding is, worden speciale voorzieningen voor de specifieke behoeften van de doelgroep rendabel, en men voelt zich geborgen onder gelijkgezinden.

Nieuwe Marken: Wonen in je eigen natuurgebied

Een initiatief van het InnovatieNetwerk, Strooming en ARK

De vraag naar woningen in een landelijke omgeving overtreft al jaren het aanbod. Dat leidt tot torenhoge (grond)prijzen. Het Ruimtelijk Planbureau schat de vraag naar buitenwoningen op 70 tot 130 duizend. Buiten wonen is dus slechts bereikbaar voor de 'happy few' en als gevolg van het restrictieve woningbouwbeleid komt daar ook geen verandering in. Nieuwe woningen worden nu vooral gebouwd in de stadsranden, in hoge dichtheden. Hoewel het restrictieve beleid primair bedoeld is om aantasting van het landschap te voorkomen, werkt het averechts: de woningen in de stadsrand worden vaak slecht ingepast in het landschap. Bovendien wordt zelden iets geregeld voor de financiering van het beheer van de omgeving. Tot dusver werd die omgeving geleverd als kosteloos bijproduct van de landbouw. Maar naarmate de landbouw meer op de wereldmarkt concurreert, wordt deze relatie lastiger: de eisen die de internationale concurrentie stelt, sporen lang niet altijd met de eisen die de burgers/gebruikers van het landschap stellen. Daarom is er behoefte aan nieuwe kostendragers voor het landschap.

Via het concept Nieuwe Marken worden twee vliegen in één klap geslagen: er komt een nieuw, toegankelijk en streekeigen natuurgebied en er worden betaalbare, goed ingepaste woningen gebouwd. Het nieuwe natuurgebied is gezamenlijk eigendom van de bewoners, die ook samen zorgen voor het beheer. Door middel van een constructie, vergelijkbaar met een Vereniging van Eigenaren (maar dan voor een veel groter en publiek toegankelijk gebied), worden de financiële middelen verschaft.

Voorwaarden zijn:

- Voldoende omvang: gedacht wordt aan minimaal 50 ha.
- Lage woningdichtheid en passende woningen.
- Passende natuur, geënt op het natuurlijke substraat en de natuurlijke processen van het gebied.
- Gezamenlijk beheer door de eigenaren.

Zie www.innovatienetwerk.org

Ruimtelijk afzondering van vermogenden gaat in Nederland vooral via het opwerpen van 'zachte' barrières, het meest eenvoudig via de prijs van onroerend goed, meer fysiek door water- of groensingels. Hekken, behalve dan om de tuin natuurlijk, komen er meestal niet aan te pas. Overheidsbeleid en maatschappelijke opvattingen zijn hier debet aan. Maar bij een liberaler beleid en een liberaler politiek klimaat is een ontwikkeling naar *gated communities* naar Amerikaans voorbeeld ook in Nederland voorstelbaar.

Bij het werkelijk welvarende deel van de bevolking is er een, nu nog grotendeels latente, behoefte aan private landgoederen. Grootgrondbezit is in het dichtbevolkte Nederland het ultieme statussymbool. Liberalisering van de ruimtelijke ordening regiem kan deze latente behoefte realiseerbaar maken. Landschappelijk leidt dit door de bank genomen tot bebossing, verdichting van landschappen en verlies aan openbare ruimte.

Anticiperend landschapsbeleid

Het mag duidelijk zijn dat deze ontwikkelingen prachtige landschappen kunnen voortbrengen, met als premie nog een grote verscheidenheid ook, maar dat openbare toegankelijkheid gevaar loopt. Hier botst afgeschermd wonen met recreatief gebruik.

Geraadpleegde bronnen

- Apeldoorn, R.C. van & T.A. de Boer (2006). *Ruimte voor de bal?*, Alterra-rapport 1321, Wageningen
- Boer, N. den (2006). *Halal-hypotheek vooral een westers product*. www.wereldomroep.nl/actua/nl/samenleving/act20061107
- Brouwer, A., M. de Jong & G. de Roo (2007). *Expeditie Woonlandschappen. Het landschap als drager van een regionale wooneconomie*. RuimteRijk reeks van de faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen, In Boekvorm Uitgevers bv, 292 blz.
- Bruggen, R.T. van (2000). *Groen wonen en allochtonen; een literatuurverkenning*. Alterra-rapport 120, Wageningen.
- Buijs, A.E., M.H.G. Custers & F. Langers (2007). *Natuur door andere ogen bekeken; de natuurbeleving van allochtonen en jongeren*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – WOt studies nr. 5, Wageningen.
- CBS (2008). *Bevolking groeit tot 17,5 miljoen in 2038*, Persbericht 18 dec. 2008.
- Dam, van F, M. Jó Kövi, A. van Moorn en S. Heins (2003), *Landelijk Wonen*, Ruimtelijk Planbureau rapport, NAI uitgevers, Rotterdam.
- Duin, C. van, A. De Jong & R. Broekman (2006). *Regionale bevolkings- en allochtonen-prognose 2005-2025*. Ruimtelijk Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek. Den Haag.
- Jókövi, E.M. (2000). *Recreatie van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam; een verkenning van het vrijetijdsgedrag en van de effecten van de etnische cultuur op de vrijetijdsbesteding*. Alterra-rapport 003, Wageningen.
- Klijn, J.A & F.R. Veeneklaas (2007). *Anticiperend landschapsbeleid. Deel 1: Drijvende krachten*. Alterra rapport 1557, Wageningen.

Loozen, S., & C. van Duin (2007). "Allochtonenprognose 2006-2050: belangrijkste uitkomsten." In: CBS (2007). *Bevolkingstrends 2e kwartaal 2007*. Centraal Bureau voor de Statistiek. Voorburg/Heerlen.

Luttik J., B.C. Breman, F.J.P. van den Bosch en J. Vreke (mei 2009, in prep.). *Landschap als blinde vlek. Een verkenning naar de relatie tussen ruimtelijke factoren en vestigingsgedrag van buitenlandse bedrijven*. WOt-rapport, Wageningen.

Ministerie van LNV (2008). *Agenda Landschap. Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen*. Den Haag.

PBL (Planbureau voor de leefomgeving) & CBS (2008). *Regionale bevolkings-, allochtonen- en huishoudensprognose 2007-2025*. Den Haag.

PBL (Planbureau voor de leefomgeving) (2008). *Ruimte in cijfers 2008*. Den Haag.

RPB (Ruimtelijk Planbureau) (2006). *Krimp en Ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Auteurs: F. van Dam, C. de Groot en F. Verwest, NAI uitgevers, Rotterdam.

ROB (Raad voor het Openbaar Bestuur) (2006). *Bevolkingsdaling. Gevolgen voor bestuur en financiën*.

Sanders, B. (2006). *Fiscus buigt zich over "Halal-hypotheek"*. www.bilaa-riba.nl/MediaArticle/MediaArticle-2006-08-21.asp.

Veeneklaas, F.R., W.J. de Regt en H.J. Agricola (2004). *Verrommelt het platteland onder stedelijke druk? Storende elementen en landschapsdynamiek in de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen*, Planbureau rapport 22, MNP, Wageningen.

Veeneklaas, F.R. (2008). *Aniciperend landschapsbeleid. Katern 1: Klimaatverandering en klimaatbeleid*. Alterra rapport 1708, Wageningen

Vries, S. de, T.A. de Boer, C.M. Goossen & N.Y. van der Wulp (2008). *De beleving van grote wateren: De invloed van een aantal man-made elementen onderzocht*. WOt-rapport 64, WOT Natuur & Milieu, Wageningen.

Wulp, N.Y. van der (in voorbereiding). "Storende elementen in het landschap: Welke, waar en voor wie.", artikel aangeboden aan *Landschap en tevens WOt-Werkdocument, Wageningen*.

Ziel, Tj. van der (2006). *Leven zonder drukte. Wat stedelingen waarderen in het platteland*. SCP-essay 4, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag. 80 blz.

Websites

<http://statline.cbs.nl> (statistische gegevens)

www.innovatienetwerk.org

www.transitiontowns.nl

www.woonlandschappen.nl

Verantwoording

Aan dit katern is, met verschillende mate van intensiteit, gewerkt in de periode eind 2006 - begin 2009.

Startpunt was een workshop eind 2006 over demografische trends en hun ruimtelijke gevolgen. Deelnemers waren deskundigen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Gerrit Kronjee), het RIVM/MNP (Wim de Regt), het Ruimtelijk Planbureau (Frank van Dam), Tjirk van der Ziel plus mijn Alterra collega-onderzoekers Jeroen Kruit, Tineke de Boer, Martin Goossen en Florian Kuijper. Van hun bijdragen is dankbaar gebruik gemaakt, met name in het laatste hoofdstuk. In het najaar 2008 is het werk weer opgepakt, in het bijzonder de hoofdstukken 2 en 3 door Mariëtte Custers en mijzelf.

Mijn dank gaat uit naar de opdrachtgevers van het ministerie van LNV, Annegien Helmens in de beginperiode en daarna Kees Verbogt, voor het in mij gestelde vertrouwen tijdens het gehele project. Hetzelfde geldt, aan de zijde van Wageningen UR, voor de thema-coördinatoren Landschap van het onderzoekscluster Vitaal Landelijk Gebied, Joke Luttik en Greet Overbeek.

Het onderzoek is gefinancierd door het Ministerie van LNV in het kader van het Beleidsondersteunend Onderzoek in het cluster Vitaal Landelijk Gebied.

Frank Veeneklaas
Wageningen, maart 2009

Colofon

auteurs

F.R. Veeneklaas, M.H.G. Custers, Alterra, Wageningen UR

Vormgeving

TasT, projecten voor tastbaar erfgoed, Hollandsche Rading

Papier

Omslag: constellation snow e50 arpa 350 grams
binnenwerk: pionier offset hoogwit 110 grams

font

ITC Franklin Gothic

Druk

De Groot Drukkerij bv, Goudriaan

Illustratieverantwoording

- p 6 Koninginnedag, Hes van Huizen, www.hesvanhuizen.nl
- p 10 Gated community, Chris Slane, www.slane.co.nz
- p 20 Happy Street, Nederlands paviljoen in Shanghai wereldexpo 2010, John Körmeling
- p 32 Foto draaiend huis, Peter Cox.
Draaiend huis op de Hasseltrotonde Tilburg, John Körmeling
- p 40 Schaapskooi, H.E. Knaake (1863-1948)

